

Faculteit Letteren & Wijsbegeerte

Vincent Willem

De Raad van Brabant en de Brabantse Omwenteling

*Rechtshistorische analyse van het Oostenrijkse
vervolgingsbeleid tegenover de opstandelingen*

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van
Master in de geschiedenis

2015

Promotor	Dr. Klaas Van Gelder Vakgroep Geschiedenis
Commissaris	Prof. dr. René Vermeir Vakgroep Geschiedenis
Commissaris	Drs. Michiel Van Dam Vakgroep Geschiedenis

Dankwoord

Dit dankwoord draag ik op aan iedereen die – op welke manier dan ook – heeft bijgedragen aan de totstandkoming van dit sluitstuk van een uiterst interessante en leerrijke opleiding.

Mijn grootste dank gaat uit naar mijn promotor dr. Klaas Van Gelder. Door de samenwerking bij de bachelorproef en nu ook de masterproef heb ik mogen ondervinden dat hij met zijn onnavolgbare archief- en feitenkennis, aandacht voor het wetenschappelijke aspect en liefde voor taal het werk van zijn studenten steeds naar een hoger niveau weet te tillen. Ik dank u vooral om mij aan te sporen af te wijken van de platgetreden paden, om zo nieuwe oorden te ontdekken. Ook dr. An Verscuren verdient zeker en vast een vermelding. U wordt bijzonder bedankt om mij op het spoor te zetten van dit onderwerp. Zonder u had ik wellicht nooit gehoord van het Officie-Fiscaal, laat staan van de derde kamer van de Raad van Brabant.

Vervolgens wil ik dr. Harald Deceulaer en de hele ploeg van het Rijksarchief Anderlecht bedanken voor de hulp bij het onderzoek en voor het voortdurend af en aan dragen van de (vaak loodzware) opgevraagde stukken. Hier hoor ik ook het bibliotheekpersoneel van de Boekentoren en de faculteitsbibliotheek Letteren en Wijsbegeerte te bedanken voor de goede service en vooral het team van de faculteitsbibliotheek Rechtsgeleerdheid om mij al die jaren te voorzien van zo'n aangename werkomgeving.

Mijn zus Bieke dient hier ook vermeld te worden voor haar kritische geest, gastvrijheid en vaak noodzakelijke aanmaningen om verder te werken. Het doet altijd plezier kritiek te krijgen van iemand die zo vertrouwd is met het wel en wee aan de Universiteit Gent.

Nu we toch bezig zijn, mag dhr. Dries Claeys hier zeker niet ontbreken. Bedankt om ons al die jaren van verstrooiing en een tweede thuis te voorzien, ook al besef ik maar al te goed dat ik ondertussen die villa in het zuiden van Spanje persoonlijk heb gefinancierd.

Tenslotte moet ik mijn ouders danken voor hun niet aflatende morele en financiële steun en oprechte interesse in mijn opleiding. Ik weet dat ik jullie geduld meermaals op de proef heb gesteld, maar ik hoop dat ik met dit stapeltje papier jullie op een manier toch kan terugbetalen voor de vele opofferingen.

Aan alle vrienden, studiegenoten en onbekenden: bedankt voor de mooie herinneringen!

“Votre pays m’a tué!”¹

¹ Jozef II aan Charles-Joseph de Ligne. DE LIGNE (C.J.). *Lettres et pensées du maréchal Prince de Ligne, Volume 2*. Londen, Dulau, 1809, p. 71

Inhoudstafel

Inleiding	1
<i>Deel 1: Methodologie</i>	3
Hoofdstuk 1 Methodologie en heuristiek	5
1.1	Welke archieven..... 5
1.1.1	Officie-Fiscaal van de Raad van Brabant..... 6
1.1.2	Vonnisboeken van de Raad van Brabant 7
1.1.3	Het archief van de Raad van Brabant: obstakels en mogelijkheden 9
1.1.4	Correspondentie Wenen-Brussel 10
1.2	Standaardwerken, bronnenuitgaven en biografieën 11
<i>Deel 2: Politieke en rechtshistorische context van de late 18^e eeuw: rationalisering van de oude orde en weerstand</i>	15
Hoofdstuk 1 De ‘Kleine Omwenteling’	17
1.1	De Politieke en institutionele impasse van de late 18 ^e eeuw..... 18
1.1.1	De Zuidelijke Nederlanden: een vergiftigd geschenk (1713-1740) 18
1.1.2	Het theresiaans compromis (1740-1780) 20
1.1.3	De jozefijnse hervormingswoede (1780-1790)..... 23
1.2	Socio-economische transformaties van de late 18 ^e eeuw..... 28
1.3	1787: ‘Des principes détestables, nés par l’esprit du fanatisme...’ 32
Hoofdstuk 2 De Oostenrijkse reactie	34
2.1	De handhaving van de openbare orde..... 34
2.2	De Raad van Brabant en het oproer 38
2.2.1	Een paradox? 38
2.3	Vervolgingsstrategie..... 44
2.3.1	Geheim agenten 44
2.3.2	Censuur en persmisdrijven 46
2.3.3	1789: Strategie van de wanhoop: concessies en amnestie 53

<i>Deel 3 : Politieke processen 1788-1793</i>	59
Hoofdstuk 1 Inleiding	61
Hoofdstuk 2 Politieke processen	63
2.1 Georges Iwys (1788-1789).....	63
2.2 François-Martin Mens (1788-1789).....	64
2.2.1 De Raad van Brabant in Antwerpen.....	64
2.2.2 Het proces Mens	65
2.3 Marie-Thérèse Pinaut (1788-1789)	67
2.4 Charles Robert (1789)	70
2.5 Processen na de Oostenrijkse restauratie (1791-1793)	71
Conclusie 73	
Bibliografie 77	

Inleiding

“Sicherheit gehet allem vor”

Bovenstaande leuze was de centrale overtuiging van het jozefijnse staatsveiligheidsmodel. Met de aanslepende crisis binnen de Habsburgse monarchie was Jozef II vastberaden het tij te keren door middel van een verregaande interne modernisering die onlosmakelijk verbonden was met een drastische uitbreiding van de vorstelijke controle. Dit zou resulteren in een grotere weerbaarheid van de kwetsbare monarchie.² Hiervoor keek de keizer in eerste plaats naar wat Frederik II, zijn rivaal én grote voorbeeld, in Pruisen verwezenlijkt had. De reanimatie van de Habsburgse monarchie was een totaalplan dat op meerdere fronten tegelijk gevochten werd. Niet enkel op bestuurskundig vlak moest ingegrepen worden, maar ook in de economie, religie, onderwijs, gezondheidszorg, enz.³ Enkel dan zou wat Luc DHONDT als de bureaucrativering van de Habsburgse monarchie omschreef tot ontplooiing kunnen komen.

De implementatie van het Pruisische voorbeeld op de veel complexere Habsbursse monarchie bleek niet evident te zijn. Het jozefijnse plan kon rekenen op hevige tegenstand. Het zo diverse rijk leende zich immers niet tot voeren van een strak eenvormig centraal beleid. Vooral in de Zuidelijke Nederlanden conflicteerde deze visie met het welig tierende particularisme. Toen het hele systeem er in duigen viel, stond de regering totaal onvoorbereid voor een immense uitdaging.

In dit onderzoek wordt nagegaan hoe het Oostenrijkse regime, na de mislukking van het staatsveiligheidsmodel, genoodzaakt was het oproer aan te pakken. Centraal staat de paradoxale positie van de Raad van Brabant in dit hele gebeuren. De regering moest roeien met de riemen die ze had, waardoor het haast absurd lijkt dat de vervolging van de opstandelingen moest gebeuren door de Raad van Brabant, daar verschillende van haar leden hun sympathieën voor de opstand niet onder stoelen of banken staken. Dit getuigt van de onmacht van de Oostenrijkse regering en bepaalde van het begin af aan de inefficiëntie van de vervolging. Hoe hanteerde men de oude structuren, die geenszins geschikt waren voor hun opdracht? Hierbij kan worden nagegaan welke maatregelen de regering nam om de opstand in te dijken en wat de werkelijke impact was van deze maatregelen. Vervolgens wordt aan de hand van de politieke processen, gevoerd door het Officie-Fiscaal tussen de periode 1788-1793, een analyse gemaakt van het Oostenrijkse vervolgingsbeleid in

² DHONDT, (L.). “Staatsveiligheidsmodel en bureaucrativering onder Maria-Theresia en Jozef II (1740-’90).” In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1977, p. 429

³ *Ibidem*, p. 436

de praktijk. Dit kan uitvergroot worden naar een bredere evaluatie van de aanpak van de onlusten, binnen het rechtshistorisch kader van de 2e helft van de 18e eeuw. Tenslotte wordt de impact van de vervolgingen op het verloop van de Omwenteling gemeten. Kon het vervolgingsbeleid de publieke rust laten terugkeren, of werd de opstand net in de hand gewerkt?

Deel 1: Methodologie

Hoofdstuk 1 Methodologie en heuristiek

1.1 Welke archieven

Tijdens de eerste brainstormsessies met Dr. Van Gelder over een mogelijk onderwerp voor de masterproef kwamen verschillende onderwerpen uit de rechts- en instellingsgeschiedenis van de late 18^e eeuw aan bod, maar deze pistes toonden weinig ruimte voor vernieuwing in het onderzoek, daar deze onderwerpen in het verleden reeds uitvoerig behandeld werden. Hoewel een scriptie over deze onderwerpen zeker nog tot de mogelijkheden behoorde, wees Dr. Van Gelder me er op dat het nut en de waarde van een nieuw onderzoek hier in het gedrang zou komen, en hij spoorde me dan ook aan om af te wijken van de platgetreden paden.

Een oplossing kwam er in de vorm van een ontmoeting met An Verscuren (KU Leuven) tijdens een van de voorbereidende besprekingen. Zij wees me op het bestaan van een apart archief van het Officie-Fiscaal voor de onrustige jaren 1787 tot 1794, en nog belangrijker, de aanwezigheid van vervolgingsdocumenten in dit archiefbestand. Deze ontmoeting vormde het startsein voor het onderzoek. Mevr. Verscuren wees me op de vele onderzoeksperspectieven die dit, grotendeels onaangeroerde, archief toonde.

Reeds vanaf het prille begin van de Belgische geschiedschrijving is het thema van de Brabantse Omwenteling, met wisselende populariteit, het onderwerp geweest van extensief onderzoek. Hoewel enorm veel aspecten van deze tumultueuze periode belicht kunnen worden vanuit evenveel verschillende invalshoeken, loert steeds het gevaar om de hoek dat de onderzoeker zich grotendeels beperkt tot het herkauwen van het werk van zijn voorgangers. Het gescheiden archief van het Officie-Fiscaal voor deze periode biedt in deze optiek voldoende mogelijkheden om een frisse wind te laten waaien in het onderzoek naar de Brabantse Omwenteling. Aangezien dit archiefbestand grotendeels als onontgonnen terrein kan worden beschouwd, kan het handig zijn om in het onderstaande luik een beknopt overzicht te geven van de structuur en de inhoud van dit archief, om zo de lezer en/of onderzoeker een beeld te geven van de mogelijkheden die dit archief te bieden heeft. Daarnaast kan dit hoofdstuk als hulpmiddel dienen voor zij die niet vertrouwd zijn met dit specifieke archief of de werking van het Rijksarchief in het algemeen, en om op deze manier te trachten de minder aangename aspecten van het archiefonderzoek zoveel mogelijk te verzachten.

1.1.1 Officie-Fiscaal van de Raad van Brabant

Zoals hierboven reeds vermeld werd vormt het gescheiden archief voor de periode 1787-1794 van het Officie-Fiscaal van de Raad van Brabant de grondslag voor dit onderzoek. Deze archiefnummers zijn terug te vinden in een categorie die omschreven wordt als ‘*ni inventoriés ni classés*’.⁴ Het mag dus geen verrassing heten dat dit bestand een bonte verzameling documenten bevat, verband houdend met de uitgebreide, en vaak onduidelijk afgelijnde bevoegdheden van het Officie-Fiscaal. Om wegwijs te raken in dit archief geldt de ondertussen wat gedateerde inventaris van Louis GALESLOOT nog steeds als een onmisbaar instrument.

Eerst en vooral moet gewezen worden op de nummering van de stukken. Het archief van het Officie-Fiscaal van de Raad van Brabant werkt met een onderverdeling in ‘grote en kleine nummers’, die wel wat verwarring kan oproepen. Daarnaast is dit onderscheid niet duidelijk in de inventaris opgenomen en pas later door een hulpvaardige archivist met balpen aangebracht.⁵ De sectie m.b.t. de periode 1787-1794 hanteert enkel de grote nummers en is dus niet verder onderverdeelt in kleine nummers. Daarnaast moet men er rekening mee houden dat sommige nummers meerdere liassen bevatten, die nog eens apart genummerd zijn. Ook dit staat niet aangegeven in de inventaris

Het hele archiefbestand telt in totaal 1330 (grote) nummers, wat neerkomt op 205 strekkende meter archief. De gescheiden sectie die voor dit onderzoek werd geraadpleegd begint te lopen vanaf het nummer 979. Zoals hierboven reeds aangehaald werd, bevinden er zich in dit onderdeel van het archief documenten van zeer uiteenlopende aard en periode. Hier volgt een overzicht van de voornaamste onderdelen van dit archief die verband houden met troebelen uit de periode 1787-1794.⁶

- (1) **979-987:** Deze nummers omvatten losse stukken m.b.t. de troebelen tussen de jaren 1787-1794. Men kan dit eerste deel opvatten als een soort restcategorie van losse documenten. Deze documenten zijn enkel geklasseerd per jaar, voor het overige ontbreekt elk systeem, waardoor deze nummers terecht een chaotische indruk geven. De aard van de documenten verschilt per stuk en elke context ontbreekt. Zo kan je in deze nummers bijvoorbeeld vlak na elkaar de notities van een spion, het verslag van een plundering of procesdocumenten terugvinden. De papieren zijn als het ware op een hoopje gegooid en vervolgens ingebonden. Hierdoor wordt het voor de onderzoeker vrijwel onmogelijk om naar iets specifiek op zoek te gaan en moet men zich toeleggen op het tijdrovende werk van alle stukken te doornemen. Dit is een zeer spijtige zaak, daar de inhoud van de documenten vaak zeer veel potentieel bevat. Met de nodige context die men elders heeft opgedaan kunnen deze stukken zeker bruikbaar zijn, maar bij het vinden van de juiste documenten is vaak veel toeval mee gemoeid.

⁴ GALESLOOT, (L.). *Index des inventaires de l'Office Fiscal du Conseil de Brabant*. p. 60

⁵ Bij het opvragen van de stukken is dit onderscheid zeer belangrijk. Indien men vergeet te vermelden om welk soort nummer het gaat, of niet op de hoogte is van het onderscheid zullen de archiefmedewerkers enkel de kleine nummers ophalen, zoals ondergetekende heeft mogen ondervinden.

⁶ Voor een volledig overzicht zie de inventaris van Galesloot in het Rijksarchief Anderlecht: GALESLOOT, (L.). *Index des inventaires de l'Office Fiscal du Conseil de Brabant*. p. 60 en verder. Identificatienummer A 192. (Deze inventaris staat niet in de rekken van de leeszaal en is op te vragen aan de balie)

- (2) **988-1001:** Dit uitgebreide onderdeel bevat liassen met documenten die verband houden met de troebelen in specifieke steden. De stukken zijn per stad geklasseerd en kregen een eigen nummer. Sommige steden nemen meerdere nummers in beslag. De steden die hier aan bod komen zijn: Antwerpen, Brussel, Diest, Lier, Leuven, Tienen, Petrem, Piétrain, Waver, Nijvel en Genappe. Enkel voor Leuven loopt deze serie tot het jaar 1794, voor Brussel tot 1793 en voor de rest slechts tot 1792.
- (3) **1002-1008:** Deze liassen bevatten procesbundels van de vervolgingen die het Officie-Fiscaal instelde tegen degenen die zich schuldig maakten aan het bedreigen van de openbare orde. Hoe dat begrip wordt ingevuld komt verder in dit schrijven aan bod. Dit onderdeel van het archief vormt de basis voor het onderzoek naar de Oostenrijkse vervolgingsstrategieën. Per beschuldigde werden alle documenten die het Officie-Fiscaal aanmaakte of ontving verzameld. Als men deze bundels doorneemt kan men als het ware het hele proces van begin tot eind volgen, althans vanuit het oogpunt van het Officie-Fiscaal. Hierbij moet men wel de nodige voorzichtigheid aan de dag leggen, aangezien niet alle documenten even correct in chronologische volgorde geplaatst zijn. Deze bundels zijn zeer serieel opgesteld, waardoor ze een vaste inhoud kennen, die echter wisselt in omvang van proces tot proces. Zo kunnen we in de meeste gevallen de volgende documenten terugvinden: *Decret de Prise de Corps* (aanhoudingsbevel, gevolgd door een verslag van de aanhouding), *Informatie preparatoire* (inleidend document met algemene informatie over de beschuldigde en de beschuldigingen tegen deze persoon. Kan opgesteld worden door de (substituut) procureur-generaal of een lokale magistraat), *examen* (verhoor van beschuldigde), *verbalen* (processen-verbaal van de zittingen) en *thoonen* (getuigenverklaringen).
- (4) **1009-1011:** Bevatten een verzameling van geconfisqueerde papieren in de vervolging van advocaat Henri Van der Hoop, een belangrijke publicist in de Brabantse Omwenteling.
- (5) **1012-1017:** Stukken met betrekking tot de samenzwering tegen de staat van de prins van Béthune-Charost.
- (6) **1023-1027:** Stukken betreffende de drukpers, boekenverkoop en de censuur voor de periode 1775-1794
- (7) **1324-1329:** Deze nummers omvatten stukken die verband houden met de vervolgingen, of althans pogingen tot vervolgingen van kopstukken van de opstand. Hier komen o.a. Jan Frans Vonck, Henri Van der Noot en de Hertog Wolfgang Willem d'Ursel aan bod.

1.1.2 Vonnisboeken van de Raad van Brabant

De politieke processen, gevoerd door het Officie-Fiscaal bieden dan wel een zeer gedetailleerd verloop van de vervolging en geven een goed idee van het profiel van de beschuldigde, maar maken geen melding van enige uitspraak van het proces en bieden daarnaast enkel het perspectief van de vervolgende partij. Om een genuanceerder beeld van het hele proces te krijgen moeten de vonnisboeken van de Raad van Brabant geraadpleegd worden. Door de zonderlinge structuur van het archief van de Raad van Brabant bevinden deze vonnisboeken (ook wel sententieboeken geheten) zich in het archief van de griffies, waar zij de kern van het archief vormen.⁷

Een bijkomende eigenaardigheid aan dit archief is het bestaan van een tweeledige (op een bepaald moment zelfs drieledige) griffiestructuur. Deze zogenaamde *boven- en benedengriffie* werkten

⁷ PUT, (E.). *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel I: archief van de griffies*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1995, p. 70

naast elkaar onder de vorm van een maandelijks afwisseling en stelden beide hun eigen vonnisboeken op.⁸ Om te zoeken naar uitspraken voor een specifieke zaak moet men dus weten op welke griffie deze zaak gelopen heeft. Indien dit niet bekend is en de onderzoeker enkel een jaartal heeft, zoekt hij/zij het best in beide reeksen. Bij deze opsporing zoekt men idealiter op de naam van de beschuldigde. Dit wordt vergemakkelijkt door een handige inhoudstafel, meestal aan het einde van het boek. Het probleem is hier wel dat vele vonnissen niet in chronologische orde werden opgesteld en sommige pas een jaar na het aflopen van de zaak werden opgenomen in het sententieboek.⁹ Het is de onderzoeker dus aangeraden zich niet enkel te beperken tot het raadplegen van de vonnissen van beide griffies voor één enkel jaar.

Een bijkomend probleem met deze sententieboeken is het bestaan van verschillende reeksen. Naast de onderverdeling in een boven- en benedengriffie, bevinden zich, door de onduidelijke aflijning van de bevoegdheden van de griffies en secretariaten, een reeks vonnissen in het archief van de secretariaten. Deze reeksen zijn echter veel minder bruikbaar voor historisch onderzoek dan de algemene vonnisboeken. Eerst en vooral kunnen we bij de vonnissen van de secretariaten niet spreken van boeken, daar deze reeks niet systematisch geregistreerd en meestal geliasseerd is. Daarnaast verschillen de liassen van de verschillende secretarissen in inhoud en structuur onderling nog veel meer van elkaar dan bij de griffies het geval is.¹⁰ Tenslotte moet opgemerkt worden dat de inhoud van deze reeks grotendeels overlapt met de algemene vonnisboeken van de griffies.

De term 'algemeen vonnisboek' klinkt veelbelovend als een allesomvattend referentiewerk waar men een definitief antwoord krijgt op de afloop van een proces, maar zoals met zoveel aspecten van het onderzoek in de archieven van de Raad van Brabant is niets minder waar. Eddy PUT wees op enkele belangrijke gebreken van dit archief die de onderzoeker zeker in acht moet nemen. Eerst en vooral moet men bewust zijn van het feit dat zeker niet elk proces tot een vonnis leidde. Daarnaast is het zeker ook zo dat niet alle vonnissen wel degelijk werden geregistreerd in de vonnisboeken, of überhaupt bewaard zijn. Dit is vooral het geval bij criminele processen. Zo heeft, i.t.t. de Raad van Vlaanderen, de Raad van Brabant geen apart register voor criminele vonnissen.¹¹ Vooral bij het kwantificeren van uitspraken van de Raad van Brabant moet men de nodige voorzichtigheid aan de dag leggen, aangezien de vonnisboeken geen consistente neerslag van de rechtspraak van de raad weergeven.¹² Ook geven vonnissen weinig prijs over de zaak zelf en zijn ze zeer technisch van aard. Het feit dat vonnissen eveneens niet gemotiveerd werden onderschrijft dit enkel maar.¹³

⁸ PUT, (E.). *Archief van de griffies*. p. 75. Voor een gedetailleerd schema van deze werkverdeling zie de pagina's 66-67 in dit werk.

⁹ *Idem*

¹⁰ PUT, (E.). *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel II: archief van de secretariaten*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1999 p. 253

¹¹ PUT, (E.). *Archief van de griffies*. p. 74. Zie in dat opzicht ook BUNTINX, (J.). *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen, Deel I*. Brussel, s.n., 1964, p. 40

¹² PUT, (E.). "Institutioneel onderzoek in het archief van de Raad van Brabant: beloften en impasses." In: VAN UYTVEN, (R.) e.a. *Het gebruik van Brabantse archieven voor de instellingsgeschiedenis*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2001, p. 124

¹³ PUT, (E.). *Archief van de griffies*. p. 49

1.1.3 Het archief van de Raad van Brabant: obstakels en mogelijkheden

Zoals uit bovenstaand hoofdstuk blijkt, verloopt het onderzoek in het archief van de Raad van Brabant niet altijd even gestroomlijnd. Dit is grotendeels te wijten aan de bijzondere manier waarop het archief gegroeid is en de vaak onduidelijke verdeling van bevoegdheden over de verschillende afdelingen binnen de Raad. Het is niet onbelangrijk om even uit te zoomen, waardoor de structuur van dit archief zichtbaar wordt. Deze structuur wordt bepaald door de drie verschillende archiefvormende instanties binnen de Raad van Brabant. Ten eerste onderscheiden we de Raad zelf, daarnaast de kanselier en als derde het Officie-Fiscaal.¹⁴ Het kernarchief van de Raad van Brabant moet nog eens onderverdeeld worden over de secretariaten en de griffies. Al deze archiefvormende instanties werkten naast elkaar en produceerden onafhankelijk een eigen archief, wat het zoeken naar gewenste stukken gevoelig moeilijker maakt. Daarnaast wordt de organisatiestructuur verder gecompliceerd door de vage aflijning van de bevoegdheden tussen deze verschillende afdelingen. Zo bestond er grote onduidelijkheid over het takenpakket van de griffiers en de secretariaten, met talrijke bevoegdheidsconflicten tot gevolg.¹⁵ Ook voor het Officie-Fiscaal was er een gebrek aan een duidelijke demarcatie van de bevoegdheden.¹⁶ Door deze situatie ontstond er vaak concurrentie tussen de verschillende afdelingen¹⁷ en het hoeft niet gezegd dat dit de optimale werking van de Raad niet ten goede kwam.

Deze onlogische samenstelling heeft reeds menig onderzoeker voor het hoofd gestoten. Zo heeft de 19^e-eeuwse archivaris Louis GALESLOOT getracht deze wanordelijke samenstelling te rationaliseren door een reeks procesdossiers, toen nog geklasseerd per griffie of secretariaat, te klasseren volgens thema.¹⁸ De bedoelingen waren goed, maar zeker in het geval van dit specifieke archief werd het herkomstbeginsel hier duchtig met de voeten getreden. Zoals hierboven aangegeven is het noodzakelijk te weten op welke secretariaat of griffie een proces gelopen heeft om een vonnis terug te vinden. Deze structurele en organisatorische verwarring zorgde niet alleen voor problemen tijdens het ancien régime, maar ook de hedendaagse onderzoeker draagt hier de gevolgen van. De eigenaardige en complexe opbouw van het archief is van zo'n aard dat de vorser er onmogelijk omheen kan, maar met de nodige kennis van de structuur van de instelling en een schets van de verschillende bevoegdheden hoeft dit obstakel zeker niet onoverwinnelijk te zijn.

Een andersoortig probleem vormt het gebrek aan ontsluiting van de procesdossiers. Dit onderdeel, met zijn twee kilometer veruit de omvangrijkste sectie van het hele archief, is tot op de dag van vandaag nog steeds grotendeels ontoegankelijk voor de onderzoeker, waardoor deze stukken amper opgevraagd worden.¹⁹ Een gelijkaardig heikel punt is bijvoorbeeld het ontbreken van

¹⁴ PUT, (E.). "Institutioneel onderzoek in het archief van de Raad van Brabant." p. 129

¹⁵ PUT, (E.). *Archief van de griffies*. p. 17

¹⁶ PUT, (E.). "Raad van Brabant." In: *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2000, p. 161-162

¹⁷ PUT, (E.). "Institutioneel onderzoek in het archief van de Raad van Brabant." p. 131

¹⁸ *Idem*

¹⁹ PUT, (E.). "Institutioneel onderzoek in het archief van de Raad van Brabant." p. 130. Eddy PUT heeft tevens een overzicht gemaakt van de reeds ontsloten procesdossiers: PUT, (E.). *Procesdossiers in het archief van de Raad van Brabant. Voorlopig algemeen overzicht*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1993, 173 p.

een apart register voor criminele vonnissen.²⁰ De hoge graad van techniciteit van de bronnen vormt een andere hindernis. Hoewel dit geldt voor de meeste historische gerechtelijke bronnen, zorgen de vroegmoderne juridische vaktermen van de Raad van Brabant vaak voor problemen tijdens het onderzoek. Gelukkig deed Eddy PUT in zijn tweedelige inventaris van dit archief een geslaagde poging om de onderzoeker wegwijs te maken in het jargon van dit rechtscollege.

Men kan concluderen dat het archief van de Raad van Brabant allesbehalve laagdrempelig is, zeker zij die niet vertrouwd zijn met dit archief. Het is dan ook aangeraden een grondige voorkennis van de geschiedenis, structuur en het jargon van de raad te vergaren, alvorens met het archief aan de slag te gaan. Dit zal heel wat kostbare tijd besparen en op die manier kan tijdens het onderzoek zelf heel wat gericht naar de juiste stukken worden gezocht. Toch is het niet enkel kommer en kwel. Al deze problemen zorgen er eveneens voor dat dit archief nog steeds een ontelbare hoeveelheid onderzoeksmogelijkheden biedt. De meest voor de hand liggende pistes bevinden zich uiteraard in de procesdossiers, maar dit hangt af van de voortschrijdende ontsluiting van deze reeks. Eddy PUT reikte eveneens een selectie aan van de interessantste mogelijkheden die het archief biedt en onderscheidt hier onderzoek naar de opinies van de Raad van Brabant²¹, een heranalyse van de bevoegdheden van de Raad aan de hand van de rechtspraak, een prosopografische studie van de raadsheren en onderzoek naar het administratief toezicht dat de Raad hield over bepaalde ambtenaren en instellingen.²² Tenslotte moeten in het kader van dit onderzoek de mogelijkheden worden aangestipt die het bovenvermelde gescheiden archief van het Officie-Fiscaal bevat. Deze reeks bevat een enorme hoeveelheid onaangeroerde documenten die niet alleen een verse kijk op het doen en laten van het Officie-Fiscaal en de instellingsgeschiedenis in het algemeen toelaat, maar tegelijkertijd ook kan dienen tot de algemene geschiedenis van de late 18^e eeuw. Zoals gezegd bevat deze reeks een groot aantal nummers met betrekking tot de tumultueuze periode 1787-1794. Ik geloof ten zeerste dat deze bronnen nieuwe perspectieven kunnen openen, ook al is er door de jaren heen reeds zo veel en zo uitgebreid geschreven over de Brabantse Omwenteling.

Laat het duidelijk zijn dat wie er in slaagt de hindernissen van dit archief te overwinnen daar ook voor beloond wordt. Het wordt voor historici steeds moeilijker om zich nog langer te verschuilen achter de stoffige standaardwerken van 19^e-eeuwse auteurs. Ook na GAILLARD is er dus nog heel wat werk aan de winkel.

1.1.4 Correspondentie Wenen-Brussel

²⁰ Zie supra

²¹ Opinies zijn de beraadslagingsstukken waarin de mening van de raadsheren over een bepaalde zaak zijn neergeschreven. Wie zich verder wenst te verdiepen in de opinies: PUT, (E.). "Opinies: Beraadslaging en archiefvorming bij de Raad van Brabant (16^e - 18^e eeuw)", In: PERSOONS, (E.), STEVENS, (F.) en VAN RHEE, (R.). *Voortschrijdend procesrecht: een historische verkenning*. Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2001, pp. 27-42

²² PUT, (E.). "Institutioneel onderzoek in het archief van de Raad van Brabant." p. 120-128

De gebeurtenissen in de Zuidelijke Nederlanden tijdens deze stormachtige periode werden door de regering in Oostenrijk van zeer dichtbij opgevolgd. Dit uit zich in de omvang van de correspondentie tussen de regeringen in Brussel en Oostenrijk. Het raadplegen van dit archief is noodzakelijk om een blik achter de schermen te kunnen werpen. De politieke processen die het Officie-Fiscaal voerde vormen in theorie enkel de neerslag van een bepaald beleid dat uitgezet werd door de centrale regering. Hoe dit beleid tot stand kwam, kan men afleiden uit de besprekingen tussen Wenen en Brussel. Deze briefwisseling bevindt zich in de Weense archieven, maar is raadpleegbaar op microfilm in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.²³

Dit archief bevat vooral stukken m.b.t. beraadslagingen, suggesties en instructies voor militaire aangelegenheden en religieuze onderwerpen (voornamelijk de kwestie rond de oprichting van het Seminarie-Generaal) en, zij het in mindere mate, documenten betreffende gerechtelijke aanpak van de onlusten (censuur, gratie, amnestie...). De aard van de documenten is zeer divers. Vaak gaat het om brieven tussen kanselier Kaunitz en de Gevolmachtigd Minister in Zuidelijke Nederlanden of Kardinaal Frankenberg, maar ook de Keizer zelf richtte zich persoonlijk tot zijn onderdanen.

Het dient gezegd dat deze reeks niet de meest gebruiksvriendelijke is. Allereerst is de omvang van het archief voor deze periode niet te onderschatten. Zo telt enkel de sectie *Depeches* voor het jaar 1789 al elf microfilms. Daarnaast is de overzetting op microfilm niet al te best verlopen, waardoor heel wat documenten moeilijk leesbaar zijn geworden. Ook wordt het raadplegen van deze microfilms bemoeilijkt omdat de microfilm niet op een spoel gemonteerd is, wat door de onderzoeker zelf gedaan moet worden. Een ergerlijke en tijdrovende klus. Vervolgens moet melding gemaakt worden van het bestaan van verschillende reeksen binnen dit archief. Hier onderscheiden we *Depeches*, *Weisungen*, *Vorträge* en *Berichte*. Aangezien het niet altijd duidelijk is wat men in deze reeksen kan aantreffen, valt in principe elke reeks te raadplegen. De inventaris verraadt dan wel in enkele kernwoorden de inhoud van elke microfilm, maar dit blijft zeer vaag. Het is dan ook aangeraden dit archief steekproefsgewijs op te vragen en te raadplegen.

1.2 Standaardwerken, bronnenuitgaven en biografieën

Tijdens historisch onderzoek blijkt voortdurend in welke mate de hedendaagse onderzoeker nog steeds schatplichtig is aan het ontzagrijke oeuvre van 19e-eeuwse historici. Academics en archivariissen zoals VERHAEGEN, GACHARD, POULLET, GAILLARD en HUBERT liggen met hun standaardwerken en bronnenuitgaven tot op de dag van vandaag aan de basis van heel wat historisch onderzoek. Zo geldt *Le conseil de Brabant: histoire, organisation, procédure* van Arthur GAILLARD nog steeds als het absolute standaardwerk over alles wat de Raad van Brabant betreft. Het is voor hedendaagse historici vaak wat ongemakkelijk om zich te richten tot literatuur die ondertussen meer dan een eeuw oud is. Vooral bij de instellingsgeschiedenis, met zijn wortels diep in de 19^e eeuw, blijkt dit een heikel punt te zijn. Het is nu eenmaal een vaststaand feit dat de

²³ De inventaris van dit archief bevindt zich in de leeszaal van het Algemeen Rijksarchief te Brussel. De nummering is echter zeer verwarrend en verschilt per reeks, waardoor men het best hulp inroept aan de balie. Daarnaast kan deze reeks (nog) niet op digitale wijze, en dus per aanvraagformulier, aangevraagd worden.

fundamenten van dit onderzoeksveld meer dan een eeuw geleden werden gelegd en tot op de dag van vandaag zeer gezaghebbend blijven. Een bijkomend probleem wordt gevormd door het feit dat de enorme inspanningen van bovenstaande historici en archivariissen het voor de hedendaagse onderzoeker onaantrekkelijk maken om dit thema met eenzelfde ijver, maar met recentere inzichten te behandelen. De hedendaagse impopulariteit van dit thema is echter onterecht, daar er in de instellingsgeschiedenis een groeiende nood is aan nieuwe en actuele standaardwerken. Het werk van GAILLARD is immers zo allesomvattend dat het voor de onderzoeker verleidelijk is om zich te sterk te baseren op dit werk, om zich bijgevolg onvermijdelijk te beperken tot het herkauwen van wat GAILLARD schreef. Eddy PUT stelt dit probleem aan de kaak en toont wat de mogelijkheden en problemen zijn bij het hanteren van deze gedateerde bron. PUT stelt zich de vraag of verder archiefonderzoek wel noodzakelijk is voor de verdere studie van de Raad van Brabant, daar *Le conseil de Brabant* in alle opzichten zo imposant lijkt. Er zijn bij het hanteren van dit werk evenwel enkele addertjes onder het gras waarvan de historicus op de hoogte moet zijn alvorens het werk in zijn onderzoek op te nemen. Zo moet men rekening houden met het feit dat het werk grotendeels steunt op twee werken, reeds daterend uit de 18^e eeuw²⁴, waardoor het werk een sterk gebrek aan structuur toont. Daarnaast geeft GAILLARD een te statisch beeld van de Raad van Brabant, alsof de organisatie en bevoegdheden van de Raad nooit aan veranderingen onderhevig geweest zijn.²⁵ Het is dus niet aangeraden om GAILLARD klakkeloos over te nemen. Deze bedenkingen doen echter niets af aan de enorme autoriteit die dit werk tot op de dag van vandaag uitstraalt. Dit standaardwerk blijft een enorme verwezenlijking in de Zuid-Nederlandse instellingsgeschiedenis. Het is evenwel verstandig om GAILLARD met recentere inzichten te confronteren, om zo genuanceerder beeld te scheppen.

Hetzelfde geldt ook voor de studie van NAUWELAERS over de advocaten van de Raad van Brabant²⁶. Het werk mag dan wel verouderd zijn, toch is het net zoals GAILLARD nog niet achterhaald. Deze omvangrijke studie geeft niet enkel een overzicht de taken en de werking van de advocaten binnen de Raad, maar weidt eveneens uit over de positie van de advocaten binnen de maatschappij, hun extra-professionele activiteiten en zelfs een apart hoofdstuk over de houding van de advocaten tegenover de gerechtelijke hervormingen van Jozef II. Het tweede deel bevat eveneens een handige index van alle advocaten, inclusief een bondige beschrijving van hun loopbaan. Ook dit werk is dus nu nog steeds te belangrijk en te interessant voor de instellingsgeschiedenis om zo maar aan de kant te kant te schuiven en te klasseren als ‘gedateerd’.

Een andere belangrijke pijler van dit onderzoek vormen bronnenuitgaven. Ook hier moet men meestal teruggrijpen naar werken, daterend uit de 19^e eeuw. Archivarissen waren in de tweede helft van de 19^e eeuw zeer actief in van het produceren van grootschalige bronnenuitgaven. De belangrijkste, en ongetwijfeld ook omvangrijkste, is het onmisbare *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*. Deze reeks vormt nog steeds de ruggengraat van menig onderzoek binnen het Vroegmodere tijdperk. Ondanks de enorme omvang blijft het werk zeer overzichtelijk en gebruiksvriendelijk. De

²⁴ LOOVENS, (J.E.). *Practycke, stiel ende maniere van procederen in haere majesteys souvereynen raede van Brabant. Vermengelt met den stiel generael van subalterne bancken, ende gerichtten bestaende in dry deelen*. Brussel, 1745 en het onuitgegeven werk DE WIJNANTS, (G.A.). *Remarques sur l'ordonnance du Conseil de Brabant du 13 avril 1604*. 1730

²⁵ PUT, (E.). “Institutioneel onderzoek in het archief van de Raad.” p. 123-124

²⁶ NAUWELAERS, (J.). *Histoire des avocats au souverain Conseil de Brabant*. Brussel, Bruylant, 1947, 2 dln.

reeks beperkt zich niet enkel tot de uitgave van de ordonnanties, maar kadert de bronnen wetenschappelijk in. Zo bevat elke ordonnantie een beschrijvende titel en eventueel voetnoten met verwijzingen naar andere ordonnanties, indien de tekst die vermeldt. In deze reeks werden niet enkel publieke ordonnanties en plakaten opgenomen, maar eveneens circulaires en instructies die enkel voor overheidspersoneel bestemd waren, waardoor er ook een blik achter de schermen gegund wordt. Vooral dit laatste is voor dit onderzoek van groot belang. Ter illustratie van het potentieel die deze reeks bood voor dit onderzoek: de circulaire van 12 april 1788 waarin de keizer de fiscalen toelicht welke permissies geveerd en vervolgd moeten worden.²⁷ Deze bron wordt aangevuld met de correspondentie Wenen-Brussel om wat meer achtergrondinformatie over deze beslissingen te bekomen. Voorafgaand aan elke ordonnantie vonden wederzijdse besprekingen en adviezen plaats die men in dit archief kan terugvinden. Zoals hierboven vermeld, is het vinden van de juiste stukken echter niet vanzelfsprekend.

Vervolgens moet melding gemaakt worden de bronnenuitgave van de briefwisseling tussen Alexandre-François CUYLEN²⁸ en Trauttmansdorff voor de jaren 1788-1789. Gedurende deze woelige periode was Cuylen schout en markgraaf van Antwerpen. Hij noemt zichzelf *Chef-espion de la Ville d'Anvers*, wat hem een belangrijke bondgenoot van de regering maakt. Toen de patriotten aan de winnende hand waren werd de markgraaf, als notoir keizersgezinde, uit de stad verdreven. Als uiting van zijn ongenoegen over deze daad en de loop der gebeurtenissen gaf hij deze briefwisseling reeds uit in 1790, met als subtitel: *'Le Tems dévoile tout...'*. De bundel bevat grotendeels correspondentie over de gebeurtenissen in de stad Antwerpen tussen Alexandre-François Cuylen, Trauttmansdorff, Advocaat-Fiscaal Joseph-Pierre Cuylen, Antwerps burgemeester Torfs en de substituut procureurs De Leenheer en Schepmans. Deze briefwisseling kadert in de poging van de regering om de orde te handhaven in het oproerige Antwerpen door het zenden van een aparte kamer van de Raad van Brabant naar deze stad.²⁹

Hiernaast werd ook biografisch materiaal gehanteerd. Ook hier moet rekening gehouden worden met de respectabele leeftijd van deze literatuur. Eerst en vooral werd de biografie van raadsheer Ferdinand Rapédius de Berg³⁰ geraadpleegd. Ondanks de respectabele leeftijd van het werk, vormt het nog steeds een standaard binnen het onderzoek naar de Brabantse Omwenteling.³¹ De auteur is, geheel volgens de tijdsgeest van de prille Belgische onafhankelijkheid, niet altijd even onpartijdig. De waarde is echter grotendeels te danken aan de protagonist van het verhaal. Ferdinand Rapédius de Berg was tussen 1759 en 1792 achtereenvolgens advocaat en daarna substituut procureur-generaal bij de Raad van Brabant, amman van Brussel, intendant van Brabant en lid van de Algemene Regeerraad en de Geheime Raad. Hij was een belezen en bereisd man, beschikte over een haast ziekelijke werkijver, was gepassioneerd door de bestuurskunde, had meerdere ontmoetingen

²⁷ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens. Troisième Série: 1700-1794. Tome XIII: 1787-1790.* Brussel, Goemaere, 1914, p. 162-165

²⁸ CUYLEN, (A.F.). *Collection des lettres & rapports du chef-espion de la ville d'Anvers le ci-devant marcgrave Alexandre François Cuylen écrites à l'ex-ministre comte de Trauttmansdorff. Par pièces détachées.* S.l., 1790, s.p.

²⁹ GAILLARD, (A.). *Le conseil de Brabant : histoire, organisation, procédure. Tome I.* Brussel, Lebègue, 1902, p. 416-417. Deze Antwerpse Kamer zal verder in dit schrijven nog uitvoerig aan bod komen.

³⁰ GERARD, (P.A.). *Ferdinand Rapédius de Berg. Mémoires et documents pour servir à l'histoire de la révolution Brabançonne.* Brussel, Demanet, 1845, 2 dln.

³¹ Zie in dat opzicht bijvoorbeeld Suzanne Tassiers *Démocrates belges*, Luc Dhondts *Verlichte monarchie* en Derek Beales' *Joseph II*

met Jozef II en onderhield briefwisseling met diens secretaris. Daarnaast bevond hij zich aan het einde van het Oostenrijkse bewind, als grote voortrekker de van bestuurlijke en gerechtelijke modernisering van de Zuidelijke Nederlanden, meermaals in het oog van de storm.³² Deze onvolprezen staatsman liet een enorme hoeveelheid briefwisseling en essays na, wat hem, zeker gezien zijn indrukwekkende staat van dienst, de ideale ooggetuige maakt. Het is dan ook betreurenswaardig dat na GERARD, niemand anders intensief onderzoek heeft gevoerd naar deze persoon.

Aangezien er doorheen dit onderzoek voortdurend nieuwe namen opduiken, is het *Nationaal Biografisch Woordenboek/Biographie Nationale* onontbeerlijk. Let wel, de Nederlandstalige versie is geen vertaling, maar eerder een tegenhanger van het Franstalige naslagwerk, en beschikt daarom niet over dezelfde inhoud. Deze Vlaamse editie focust dan ook meer op personages uit het Nederlandstalige landsgedeelte.

³² CUVELIER, (J.). "Rapédius de Berg, Ferdinand". In: *Biographie Nationale. Tome XVIII*. Brussel, Académie Royale, 1905, pp. 711-728

**Deel 2: Politieke en rechtshistorische context van de late
18e eeuw: rationalisering van de oude orde en weerstand**

Hoofdstuk 1 De ‘Kleine Omwenteling’

De gebeurtenissen van het jaar 1787 worden in de literatuur vaak omschreven als de Kleine Omwenteling of de Kleine Revolutie. De term verwijst naar het ontstaan van een eerste brede weerstandsbeweging tegen de jozefijnse hervormingen in dat jaar en de tegenreactie van de regering die hierdoor werd uitgelokt. In de literatuur werd het belang van deze ‘Kleine Revolutie’ lange tijd onderschat. Het jaar 1787 vormt niet enkel het startschot voor de vervolgingen van de opstandelingen, maar kan eveneens als het begin van de Brabantse Omwenteling gezien worden. Daarnaast is er ook sprake van een grote mate van continuïteit tussen ‘Kleine’ Omwenteling en de ‘Grote’ Omwenteling van het jaar 1789-1790. Zo werd het gedachtegoed van de eigenlijke revolutie grotendeels ontwikkeld in het jaar 1787 en lag de uitkomst van de revolutie bezegeld in de gebeurtenissen van dat jaar.³³ Het is dan ook geen slecht uitgangspunt om beide revoluties als één onafgebroken proces te zien.

In dit deel wordt de politieke en sociaaleconomische context van late achttiende eeuw geschetst, met speciale aandacht voor rechtshistorische aspecten. Hier komen verschillende elementen aan bod die aan de basis liggen van de publieke onrust van 1787: de impact van de Verlichting in de Zuidelijke Nederlanden, de politieke en religieuze ontevredenheid, de mislukking van de gerechtelijke en bestuurlijke hervormingen, het wijzigende economische klimaat en de ingrijpende maatschappelijke veranderingen. Hierna wordt van de Oostenrijkse reactie op de onlusten behandeld. Tenslotte wordt de problematiek van het oude gerechtelijke systeem, dat moest instaan voor de vervolging van de onluststokers, aangekaart, om zo naadloos te kunnen overgaan tot de eigenlijke vervolgingen zelf.

³³ VANHEMELRYCK, (F.). “De Brabantse Revolutie: het verhaal van een mislukking.” In: VANHEMELRYCK, (F.). *Revolutie in Brabant 1787-1793*. Brussel, UFSAL, 1990, p. 21

1.1 De Politieke en institutionele impasse van de late 18^e eeuw

De Oostenrijkse periode (1713-1794) wordt over het algemeen omschreven als een periode van vrede en voorspoed voor de Zuidelijke Nederlanden. Na de woelige 16e eeuw en de ronduit dramatische 17e eeuw, waarin de Zuidelijke Nederlanden als het slagveld van Europa fungeerden, leek er voor de regio eindelijk een adempauze aan te komen. Ondanks deze rust stond het land voor een reeks grote uitdagingen. Zo had het aanhoudende strijdgewoel van de vorige eeuw zijn tol geëist in de regio. De geleden oorlogsschade had desastreuze gevolgen voor de landbouw en het bevolkingsaantal, maar dit waren wonden die met de tijd geheeld konden worden. Het vastgeroeste bestuurlijke en gerechtelijke apparaat bleek evenwel een hardnekkiger probleem te zijn.

1.1.1 De Zuidelijke Nederlanden: een vergiftigd geschenk (1713-1740)

Hoewel de Oostenrijkse Keizer Karel VI (toen nog aartshertog onder zijn oudere broer Jozef I) bij het overlijden van de Spaanse koning Karel II zichzelf uitriep tot koning van Spanje en in de daaropvolgende Spaanse Successieoorlog de geprefereerde kandidaat van de Grote Alliantie was, moest hij het met de Vrede van Utrecht (1713), door Brits toedoen, stellen met de troostprijs: de Zuidelijke Nederlanden en enkele gebieden in Italië.³⁴ Al snel zou blijken dat met de verdragen van Rijswijk en Utrecht en de tumultueuze geschiedenis van de Nederlanden het hier eerder ging om een vergiftigd geschenk.

Het herstel van de oorlogsschade werd bemoeilijkt door de zware last die het Barrièretraktaat de Zuidelijk Nederlanden oplegde. Deze clause in de Vrede van Rijswijk (1697) maakte de Oostenrijkse Nederlanden (toen nog onder de Spaanse Habsburgers) tot een vooruitgeschoven verdedigingslinie van de Verenigde Provinciën. Het was in de 17e-eeuwse oorlogen immers meermaals gebleken dat de Spanjaarden niet in staat waren om de eigen grenzen te verdedigen tegen Franse invallen die de Verenigde Provinciën in gevaar brachten. Om de Franse veroveringsdrang in de toekomst het hoofd te kunnen bieden ontwikkelden Groot-Brittannië en de Verenigde Provinciën de verdragsvoorwaarde dat de Zuidelijke Nederlanden grotendeels moesten opdraaien voor de verdediging van de grens. Zo werden strategische gelegen steden langs de Franse grens versterkt en bemand met zo'n 30 000 manschappen, waaronder 10 000 Hollandse. De Oostenrijkse vorst moest voorzien in het onderhoud en de bevoorrading van al deze soldaten, wat een enorme druk op de schatkist inhield.³⁵ Bovendien werd het bezittingsrecht over een aantal van deze steden toegekend aan de Verenigde provinciën.³⁶ Het tweede Barrièretraktaat van 1715 werd vooral in Vlaanderen en Brabant zeer slecht onthaald. Beide provincies moesten de zwaarste lasten dragen in het onderhoud van de troepen en zagen het verdrag als ronduit vernederend. Delegaties van deze provincies

³⁴ VERMEIR, (R.), ed. *Een inleiding tot de geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd*. Wommelgem, Van In, 2008, p. 61-62

³⁵ LENDERS, (P.). "Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt." In: HASQUIN, (H.), ed. *Oostenrijks België. 1713-1794: De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*. Brussel, Gemeentekrediet, 1987, p. 60

³⁶ DE SCHRUYVER, (R.). "De Oostenrijkse aanspraken op de Spaans-Habsburgse erfenis. De Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog. 1700-1716." In: HASQUIN, (H.), ed. *Oostenrijks België. 1713-1794: De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*. Brussel, Gemeentekrediet, 1987, p. 28

gingen dan ook protest aantekenen bij Karel VI en werden gehoord. Het protest slaagde in zijn opzet en de uiteindelijke ratificatie van het definitieve verdrag in 1719 betrof afgezwakte verdragsbepalingen t.o.v. het oorspronkelijke verdrag van 1715.³⁷ Desalniettemin bleef het Barrièretraktaat tot het eind van de 18e eeuw zijn stempel drukken op de politiek, en vooral op de staatsfinanciën van de Zuidelijke Nederlanden.

Een andere erfenis van de vele oorlogen waarmee Karel VI opgezaagd werd was de Scheldeblokkade. Sinds de Val van Antwerpen in 1585 werd de Oosterschelde en dus de toegang tot Antwerpen door de Verenigde Provinciën gecontroleerd. In de 18^e eeuw was van een echte blokkade geen sprake meer, maar moesten de goederen van en naar Antwerpen overgeladen worden op Hollandse schepen, wat de transactiekosten sterk de hoogte in dreef.³⁸ De impact van deze blokkade werd lange tijd als rampzalig voor de Zuidelijke Nederlanden omschreven. Hoewel het zo is dat deze Hollandse pesterijen nefast waren voor de handelsdynamiek in Antwerpen en zelfs in Brabant, zorgden ze tegelijkertijd voor een boom van de Vlaamse zeehavens Oostende en Nieuwpoort. Naast de blokkade zorgden de door de Britten en Hollanders opgelegde toltarieven (zeer lage invoerrechten) voor een ongunstig handelsklimaat in de regio.³⁹

De erbarmelijke staat van het land werd echter het meest in de hand gewerkt door de crisis van de staatsfinanciën. Een van de clausules van Barrièretraktaat hield in dat de keizer alle schulden, inclusief intresten, uit het verleden op zich moest nemen. Deze schuldenberg was aan het einde van het Anglo-Bataafs Condominium (1706-1714) duizelingwekkend hoog geworden. In de laatste jaren van zijn bewind had de Spaanse koning Karel II in deze provincies enorme lening aangegaan van bijna 10 miljoen Brabantse gulden en hadden de Britten en Hollanders het land verder uitgemolken met een lening van nog eens 5 miljoen gulden.⁴⁰ Men hoeft geen expert in vroegmoderne openbare financiën te zijn om in te zien dat hier iets moest schuiven.

Om het gat in de schatkist te dichten zag de regering zich genoodzaakt nieuwe belastingen te heffen. Deze nieuwe belastingen, gecombineerd met nieuwe centraliseringsplannen en het Barrièretraktaat, maakten het nieuwe regime in korte tijd bijzonder impopulair. Deze ontevredenheid culmineerde in de opstand van de Brusselse Natiën (1717-1719) waar de regering, door krachtadig optreden van gevlucht minister de Prié, uiteindelijk aan het langste eind trok en de belastingen kon opleggen.⁴¹ Met de consolidatie van zijn regime kon Karel VI zich concentreren op het voeren van een drastisch financieel saneringsbeleid. Een eerste en belangrijke stap om zich los te rukken uit de Britse en Staatse greep was immer het verlichten van de buitenlandse schuld, waardoor de regering op zoek moest naar een hele hoop geld. Er volgden ingrijpende besparingen in de militaire uitgaven en er werden nieuwe inkomsten aangesneden met de oprichting van de Oostendse Compagnie (1722), het uitbreiden van het medianaatsrecht en het verpachten van tolrechten.⁴² Het is echter duidelijk dat deze maatregelen slechts op korte termijn

³⁷ *Ibidem*, p. 30

³⁸ HASQUIN, (H.). "De periode van de saneringen. 1715-1740." In: HASQUIN, (H.), ed. *Oostenrijks België. 1713-1794: De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*. Brussel, Gemeentekrediet, 1987, p. 78

³⁹ *Ibidem*, p. 77

⁴⁰ *Ibidem*, p. 73

⁴¹ *Ibidem*, p. 81

⁴² *Ibidem*, p. 86-88

de staatskas wat ademruimte bezorgden en er nood was aan een hele reeks doortastende structurele maatregelen om het land weer op de rails te krijgen.

Aan de organisatie van het logge en sterk verouderde staatsapparaat was er sinds Karel V weinig tot niets veranderd en aan het einde van het Spaanse bewind was het hele systeem vastgeroest geraakt. Door dit status quo raakte de macht van de lokale bestuurselite alsmaar meer gebetonneerd in het staatsbestel. Die institutionele impasse speelde eveneens in de kaarten van Groot-Brittannië en de Verenigde Provinciën. Hun strategie van knechting van de Zuidelijke Nederlanden was, naast het oprichten van een bufferstaat tegen Frankrijk, gericht op het in de kiem smoren van potentiële handelsconcurrentie in deze provincies. Institutioneel onvermogen en particularisme stonden immers het ontwikkelen van een sterk centraal gezag, dat op zijn beurt een georganiseerde economische politiek kon voeren, in de weg. Beide mogendheden stonden garant voor het behoud van de eeuwenoude machtsverhouding tussen de centrale regering en de lokale machtsgroepen.⁴³

Ondanks deze buitenlandse inmenging trachtten de Oostenrijkers om, binnen de lijnen van de constituties en zonder tegen al te veel schenen te schoppen, het logge staatsapparaat te stroomlijnen met tal van kleine, doch niet onbelangrijke maatregelen. De voornaamste was het op orde krijgen van de financiën van lokale besturen, want ongezonde lokale financiën hadden immers ook een impact op de centrale staatskas.⁴⁴ Karel VI kon vooral door de buitenlandse bemoeienissen niet de centralisatiepolitiek voeren die hij voor ogen had, waardoor zijn opvolgers met dezelfde structurele problemen opgezadeld bleven. Dit staatsapparaat en de starre houding van de machtselite tegenover elke vorm van hervorming vormde de achillespees van het land en zouden aan de basis liggen van de conflicten van de laatste jaren van het Oostenrijks bewind.

Door de Zuid-Nederlandse financiële en economische afhankelijkheid van Groot-Brittannië en de Verenigde Provinciën moest Karel VI de voortdurende buitenlandse tussenkomsten gedogen. Ten gevolge van het Barrièretraktaat werden de Zuidelijke Nederlanden in de praktijk gereduceerd tot een satellietstaat van deze mogendheden.⁴⁵ Hoewel onder het bewind van Maria-Theresia de voorwaarden minder dwingend werden, zou het nog duren tot de zogenaamde *Renversement des Alliances* (1756) vooraleer men zich volledig van het Brits-Staatse juk kon bevrijden.⁴⁶ Het is duidelijk dat de Zuidelijke Nederlanden voor de Oostenrijkers een probleemkind was en het verwondert dan ook niet dat men verschillende vergeefse pogingen deed om het gebied in te ruilen voor een interessanter alternatief, zoals Beieren.⁴⁷

1.1.2 Het theresiaans compromis (1740-1780)

Maria-Theresia kwam in een zeer turbulente periode aan de macht. Na de dood van Karel VI, werd de opvolging door zijn dochter Maria-Theresia onmiddellijk betwist door Frederik II, de Pruisische

⁴³ VERMEIR, (R.), ed. *Een inleiding*, p. 92

⁴⁴ HASQUIN, (H.). "De periode van de saneringen. 1715-1740." p. 89

⁴⁵ LENDERS, (P.). "Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt." p. 40

⁴⁶ VERMEIR, (R.), ed. *Een inleiding*, p. 93

⁴⁷ *Ibidem*, p. 92

koning. Deze laatste zag zijn kans schoon en maakte gretig gebruik van de erbarmelijke staat van het Oostenrijkse leger en het gebrek aan interne cohesie om Silezië aan te vallen. Deze provocatie escaleerde in een grootschalige Europese oorlog, beter bekend als de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), waarbij zelfs de kolonies niet gespaard bleven.⁴⁸

Maria-Theresia kon haar macht pas acht jaar later na afloop van de oorlog consolideren. Door de jarenlange besparingen en de verwaarlozing van de vestingen van de Barrièresteden hadden Franse troepen de Zuidelijk Nederlanden in een mum van tijd kunnen veroveren en zo wederom de zwakte van het Oostenrijkse rijk op een pijnlijke wijze blootgelegd. Beducht voor de Franse veroveringsdrang, kon Maria-Theresia zich het risico niet permitteren om het scenario van de Oostenrijkse Successieoorlog in de toekomst nog eens over te doen. Er moest dan ook dringend werk gemaakt worden van ingrijpende hervormingen om de interne cohesie van de staat te bevorderen.⁴⁹ De mislukte centralisatiepolitiek van Karel VI had weinig zoden aan de dijk gebracht, waardoor de overheidsinstellingen anno 1740 nog steeds grotendeels dateerden uit de tijd van de Bourgondische hertogen en Karel V. Het land was tot stilstand gebracht en het particularisme, dat Maria-Theresia's voorgangers angstvallig ontweken hadden, was zo ver gevorderd, dat het haast politieke zelfmoord geworden was om ertegenin te gaan.

Om de Zuidelijke Nederlanden terug in beweging te brengen kijkt de Oostenrijkse regering vooral naar het Pruisische wonder. Het kameralistisch⁵⁰ succes was aldaar gestoeld op een juridische unificatie, die voorafging aan de administratieve centralisatie van het land.⁵¹ Maria-Theresia stond echter voor een immense opgave, die in de zo complexe Nederlanden een weldoordachte strategie vereiste. Hierbij koos zij wijselijk voor de zachte aanpak, wat inhield dat plotse grootschalige hervormingen of afschaffingen werden gemeden en in plaats daarvan voor geleidelijke vernieuwingen werd gekozen. De hervormingsmaatregelen werden nooit van bovenaf opgelegd en geforceerd uitgevoerd, maar steunden steeds op het fiat van de lokale machthebbers.⁵² Deze strategie voorkwam enerzijds dat er op de lange tenen van het Zuid-Nederlandse establishment werd getreden, maar reduceerde tegelijkertijd elke maatregel tot een flauw afkooksel van wat de regering eigenlijk voor ogen had. Vanuit die optiek werd de bestaande orde behouden, maar van binnenuit sterk hervormd om er zo langzaamaan de macht te laten uitsijpelen.⁵³ Deze strategie wordt in de literatuur vaak als het theresiaans compromis omschreven. Dit compromis had tot doel de interne werking van de oude organen efficiënter te maken, terwijl die organen uiterlijk meestal onveranderd bleven.⁵⁴ In het Oostenrijkse thuisland leken de hervormingspogingen reeds vroeg hun vruchten af te werpen en hoewel de situatie er min of meer vergelijkbaar was met de Zuidelijke

⁴⁸ LENDERS, (P.). "De Zuidelijke Nederlanden onder Maria-Theresia (1740-1780)." In: BALTHAZAR, (H.), BLOK, (D.P.), PREVENIER, (W.), e.a. (eds.). *De Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 9. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980, p. 93

⁴⁹ CARTUYVELS, (Y.). *D'où vient le code pénal?: une approche généalogique des premiers codes pénaux absolutistes au XVIIIe siècle*. Brussel, De Boeck, 1996, p. 249

⁵⁰ De theorie van het kameralisme stelt dat de overheid de welvaart dient te verhogen en te allen tijde moet handelen volgens het algemeen belang. Het kameralisme vormde de basis van centraliseringspolitiek Frederik II van Pruisen en zijn vader.

⁵¹ *Idem*

⁵² LENDERS, (P.). "Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt." p. 44

⁵³ CARTUYVELS, (Y.). p. 250

⁵⁴ LENDERS, (P.). "De Zuidelijke Nederlanden onder Maria-Theresia (1740-1780)." p. 98

Nederlanden⁵⁵, was, gezien de roerige voorgeschiedenis van deze provincies, een extra voorzichtige aanpak wenselijk.

Een juiste tussenpersoon voor het aanbrengen van de van bovenaf opgelegde hervormingen bleek van cruciaal belang. Maria-Theresia vond die onder de persoon van gouverneur-generaal Karel van Lotharingen (Lorreinen). Hij was geliefd bij het volk en was de zachte theresiaanse aanpak genegen. Lorreinen was beter vertrouwd met de Zuid-Nederlandse situatie dan de keizerin, waardoor hij de hervormingen op de gepaste wijze kon aanbrengen, zij het dat er hiervoor soms verzwakkingen van de hervormingsmaatregelen nodig waren om de gemoederen te bedaren.⁵⁶ Hierbij werd hij bijgestaan door een nieuw team van topambtenaren die weer een frisse wind deden waaien doorheen de maffe overheidsinstellingen. Patrice-François de Nény (hoofdvoorzitter van de Geheime Raad), Benoit de Cazier (voorzitter van de Raad van Financiën), Louis de Wavrans (voorzitter van de Rekenkamer) en de opeenvolgende gevolmachtigd ministers Botta-Adorno, Cobenzl en Stahremberg waren allen uiterst bekwaam en stonden een sterke rationalisering van hun instelling voor.⁵⁷ Onder hun impuls werd een grote modernisering van het ambtenarenkorps bewerkstelligd. De ambtenaren werden voortaan enkel omwille hun capaciteiten aangeworven, waardoor voortaan bekwame, harde werkers in de instellingen zetelden. Bovendien bestond de mogelijkheid om carrière te maken binnen de ambtenarij, waardoor er een grotere dynamiek binnen de instellingen ontstond.⁵⁸

Het theresiaans compromis kon echter maar wisselend succes oogsten. Deze geleidelijke modernisatie zou, zeker onder het bewind van Jozef II, niet voldoende blijken om het ernstig verouderde Oostenrijkse Rijk terug de juiste richting in te sturen. Onder Maria-Theresia werd grote vooruitgang geboekt in de culturele en onderwijssector, maar de voorzichtige modernisering van het bestuurlijke en gerechtelijke apparaat bleven ondermaats.

Het ging Maria-Theresia in elk geval meer voor de wind dan haar vader. Zo hadden de Fransen tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog drie jaar lang een waar schrikbewind gevoerd in de Zuidelijke Nederlanden, waardoor de Habsburgers na de Vrede van Aken, in schril contrast met de intrede van Karel VI in 1717, met open armen werden onthaald.⁵⁹ Daarnaast maakte de positieve economische conjunctuur Maria-Theresia tot een bijzonder populair vorstin. Dit gaf haar extra ruimte om de talrijke hervormingen door te voeren⁶⁰. Deze hervormingen werden eveneens mogelijk gemaakt door de sterke afname van de Brits-Staatse bemoeienissen die het varen van een politiek onafhankelijke koers mogelijk maakten. De Franse bezetting had immers aangetoond dat het Barrièretraktaat niet voldeed en de Oostenrijkers zich gerechtvaardigd zagen de kosten ervan niet langer te dragen. Tenslotte maakte het *Renversement des Alliances* (1756), dat Oostenrijk aan de kant van Frankrijk schaarde, het verdrag overbodig.⁶¹ Voor de Zuidelijke Nederlanden vormde het

⁵⁵ Ook de Oostenrijkse erflanden hadden te maken met een doorgedreven particularisme, met verouderde instellingen waarin de lokale adel halsstarrig vasthield aan hun privileges. CARTUYVELS, (Y.). p. 250

⁵⁶ LENDERS, (P.). "De Zuidelijke Nederlanden onder Maria-Theresia (1740-1780)." p. 98

⁵⁷ *Idem*

⁵⁸ *Idem*

⁵⁹ LENDERS, (P.). "Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt." p. 42-44

⁶⁰ *Ibidem*, p. 44-45

⁶¹ VERMEIR, (R.), ed. *Een inleiding*, p. 92-93

einde van het verstikkende bondgenootschap met Groot-Brittannië en de Verenigde Provinciën een ware verademing. De economische en militaire onafhankelijkheid verlichte de druk op de schatkist aanzienlijk en in combinatie met het vruchtbare economisch klimaat luidde dit een periode van vrede en voorspoed in.

Toch had de Zuid-Nederlandse bestuursklasse te klagen. In 1757 werd immers de Hoge Raad der Nederlanden te Wenen afgeschaft. Deze raad was de Oostenrijkse verderzetting van de Spaanse *Consejo de Flandes* en speelde een belangrijke adviserende rol voor alle Zuid-Nederlandse aangelegenheden. Aangezien twee van de vier ministers van deze raad van Zuid-Nederlandse afkomst moesten zijn, trachtte het vooral zoveel mogelijk de eigen belangen te dienen, waardoor kanselier Kaunitz uiteindelijk besliste om de Raad op te doeken en hun taken over te hevelen naar de kanselarij zelf.⁶² Hoewel er in de praktijk niet veel veranderde, zou het einde van de Zuid-Nederlandse vertegenwoordiging in Wenen een doorn in het oog van de lokale elite zijn.

1.1.3 De jozefijnse hervormingswoede (1780-1790)

In het laatste kwart van de 18^e eeuw zou de pragmatische aanpak van het theresiaans compromis ontoereikend blijken om te voldoen aan noden van de tijd. Jozef II zou het over een totaal andere boeg gooien. De keizer zat op hete kolen door de crisis in het rijk. Zijn ongeduldige natuur zou de monarchie weinig goed doen, maar tegelijkertijd beschikte hij over weinig andere opties.

Het was al op jonge leeftijd duidelijk dat Jozef II veel progressiever en radicaler was dan zijn moeder. Deze laatste had dit aan den lijve ondervonden toen ze zijn zogenaamde *Rêveries* onder de neus geschoven kreeg. Vol afschuw las ze het document dat haar zoon vermoedelijk in 1763 opstelde.⁶³ Het document getuigde van zeer radicale verlichtingsideeën, die Maria-Theresia zo geschokt hadden dat ze het schrijven, op enkele vertrouwelingen na, aan niemand liet zien en vervolgens beval dat het strikt geheim moest blijven.⁶⁴ De passages die de keizerin zo choqueeerden hadden het over het drastisch fnuiken van de macht van de adel en de staten en het schorsen van de constituties in de provincies, ten voordele van de vorst.⁶⁵ Hoewel de gezaghebbende 19^e-eeuwse historicus Von Arneth van mening was dat de ideeën van de *Rêveries* zo onuitvoerbaar waren dat ze geen invloed konden hebben op de latere politiek van de keizer,⁶⁶ is deze uiting van absolutisme en doorgedreven verlichtingsideeën waardevol om de politiek van Jozef II beter te kunnen kaderen.

Toen hij na de lange periode van co-regentschap met zijn moeder, bij haar dood in 1780, alleen kon regeren, was Jozef zich goed bewust van de immense problemen waarmee de Habsburgse monarchie te kampen had. Tegen het einde van de 18^e eeuw was het rijk hopeloos verouderd in vergelijking met de rest van Europa. Het was niet alleen territoriaal sterk versnipperd, maar ook intern verdeeld. Zo verzetten de Hongaren zich voortdurend tegen het Oostenrijkse bewind en

⁶² LENDERS, (P.). "Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt." p. 48

⁶³ BEALES, (D.). *Enlightenment and reform in eighteenth-century Europe*. Londen, Tauris, 2005, p. 164

⁶⁴ *Ibidem*, p. 160

⁶⁵ *Ibidem*, p. 164

⁶⁶ *Ibidem*, p. 157

zagen de Duitse provincies de keizer enkel als een ceremoniële vorst. Bovendien zat de organisatie van het rijk nog steeds geworteld in het feodalisme.⁶⁷ Wilde het rijk niet langzaam opgeslokt worden door haar burenen, waren meer dan ooit ingrijpende vernieuwingen absoluut noodzakelijk. Het irriteerde Jozef, nog ten tijde van het co-regentschap, des te meer dat zijn moeder enkel instemde met gematigde hervormingen. Toen zij overleed kon het dan ook niet snel genoeg gaan. Hij organiseerde een inspectiereis doorheen zijn gebieden, om beter op de hoogte te zijn van de stand van zaken binnen deze gebieden. In 1781 deed hij de Zuidelijke Nederlanden aan, en was daarmee de eerste vorst sinds Filips II – de aartshertogen Albert en Isabella niet meegerekend – die voet op Zuid-Nederlandse bodem zette.⁶⁸

De keizer legde zich in eerste instantie toe op de modernisering van de Oostenrijkse erflanden, maar de inspectiereis doorheen de Zuidelijk Nederlanden had hem des te meer overtuigd dat ook hier drastische vernieuwingen nodig waren, wilde de monarchie het hoofd boven water houden. De logge bestuurlijke en gerechtelijke organisatie wekten de weerzin van de keizer op. Hij omschreef het zelfs als ‘monsterachtig’.⁶⁹ De hervormingen moesten in de eerste plaats de inefficiënte instellingen aanpakken, de rechtspraak moderniseren en de kerkelijke greep op het land verslappen om zo terug dynamiek in het land te creëren. Ook het onderwijs en het economische leven bleven niet gespaard van de hervormingsdrang.⁷⁰

Een eerste regen van keizerlijke edicten en ordonnanties volgde reeds vlak na zijn troonbestijging en het aantal zou over de jaren alleen maar toenemen. Zo vaardigde hij maar liefst gemiddeld 110 ordonnanties per jaar uit, dubbel zoveel als zijn moeder.⁷¹ De eerste edicten waren gericht tegen de machtige Zuid-Nederlandse kerk. Deze kerkpolitiek reguleerde de meest uiteenlopende aspecten van het religieuze leven. Sterk geïnspireerd door het febronianisme⁷², had Jozef een volledige scheiding van Kerk en Staat voor ogen. Dit moest bereikt worden via tal van verschillende ordonnanties. Het belangrijkste was ongetwijfeld het tolerantie-edict van 1781, dat voor het eerst godsdienstvrijheid bracht in de Zuidelijke Nederlanden. Daarnaast onttrok hij de huwelijkswetgeving aan de Kerk d.m.v. het instellen van het burgerlijk huwelijk. Vervolgens zette hij de hakbijl in de kloostergemeenschappen en schafte maar liefst 165 kloosterordes af die volgens hem van geen maatschappelijk nut waren, omdat ze geen functie vervulden in zielenzorg, onderwijs of ziekenzorg.⁷³ Ook minder essentiële facetten van het kerkelijk leven werden aangepakt. Zo vaardigde de keizer een enorm aantal edicten uit die de talrijke, kermissen, processies en bedevaarten in van het land moesten reguleren en inperken. De regelzucht van de keizer nam alsmaar grotere proporties aan. Zo verbood hij de processiegangers om muziek te spelen en

⁶⁷ DHONDT, (L.). “Politiek en institutioneel onvermogen 1780-1794 in de Zuidelijk Nederlanden”. In: BALTHAZAR, (H.), BLOK, (D.P.), PREVENIER, (W.), e.a. (eds.). *De Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, vol. 9. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980, p. 139-140

⁶⁸ *Ibidem*, p. 142

⁶⁹ VERMEIR, (R.), ed. *Een inleiding*, p. 93

⁷⁰ VANHEMELRYCK, (F.). “Revolutie in Brabant”, p. 15

⁷¹ LENDERS, (P.). “Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt.” p. 47

⁷² Het febronianisme (naar de leerstellingen van Justinus Febronius) wilde de pauselijke invloed op het beheer van de Katholieke Kerk beperken ten voordele van de vorst en de bisschoppen.

⁷³ VERMEIR, (R.), ed. *Een inleiding*, p. 93

vaandels of standbeelden te dragen.⁷⁴ Het spreekt voor zich dat er in de Zuidelijke Nederlanden een groeiende bezorgdheid begon te heersen over de intenties van de keizer. Zeker bij de clerus culmineerde dit onbehagen met de bekendmaking van de plannen om de bisschoppelijke seminaries af te schaffen en te vervangen door een door de staat gecontroleerd Seminarie-Generaal (1786).⁷⁵

De religieuze hervormingen lokten aanvankelijk weinig protest uit. Hoewel in religieuze kringen het eerste openlijke verzet⁷⁶ ontstond tegen de Oostenrijkse politiek, kon die geen steun vinden bij brede lagen van de bevolking en in progressieve kringen werd ze zelfs toegejuicht. Jozef was zich van geen kwaad bewust en ging onverstoorbaar verder met zijn drastische hervormingen.

De religieuze maatregelen konden eenzijdig en zonder vermeldenswaardige concessies opgelegd worden aan de clerus, daar deze groep het minst politiek georganiseerd was. In de volgende stap van het hervormingsplan had Jozef II wel een hardere noot te kraken. De gerechtelijke en bestuurlijke vernieuwing moest voor eens en voor altijd komaf maken met het gebrek aan uniformiteit en het inherente particularisme van de bestaande rechts- en bestuurscolleges. De keizer had een bijzondere afkeer van de vele nutteloze ambten, vaak nog eens bezet door onbekwame ambtenaren met onduidelijke bevoegdheden, die het land rijk was. Jozef verwachtte immers van zijn ondergeschikten dezelfde passie voor het algemeen belang als hem.⁷⁷ Het logge staatsbestel was uiterst inefficiënt en vooral zeer duur. Het jozefisme voorzag dan ook de vervanging van de oude instellingen door goedkope en rationeel georganiseerde apparaten. In 1787 schafte de keizer met een pennentrek de gehele oude orde af. Op bestuurlijk vlak werden de Collaterale Raden samengevoegd tot één centrale regeerraad. Op regionaal niveau werden de Oostenrijkse Nederlanden in negen *Kreitsen* verdeeld, met aan het hoofd een intendant die instond voor het politiek en economisch bestuur. Daarnaast stonden deze intendanten ook in voor de handhaving van de openbare orde.⁷⁸

De omvorming van het gerechtelijke systeem was nog radicaler. Het hele kluwen van lokale heerlijke rechtbanken, stedelijke schepenbanken, kerkelijke rechtbanken en provinciale raden met bovenaan de Grote Raad van Mechelen werd vereenvoudigd tot rechtbanken van eerste instantie in de belangrijkste steden. Beroepsmogelijkheden waren er in twee hoven van beroep over het hele land, die dan nog eens ondergeschikt was aan de overkoepelende Soevereine Raad van Justitie.⁷⁹ Het nieuwe systeem werkte in theorie een heel stuk efficiënter, zowel op vlak van proceskosten als op vlak van rechtszekerheid en procesduur. De rechtshervorming betekende eveneens een scheiding der machten, daar het gerechtelijk apparaat werd losgekoppeld van het bestuurlijke. Voortaan mochten enkel nog gediplomeerde juristen zetelen in deze rechtbanken, wat de verdere professionalisering van de rechtspraak in de hand moest werken.⁸⁰ Naar hedendaagse standaarden lijken de jozefijnse maatregelen enkel een goede zaak, maar vele tijdgenoten zagen dat wel even

⁷⁴ VANHEMELRYCK, (F.). "Revolutie in Brabant", p. 15-17

⁷⁵ *Ibidem*, p. 17

⁷⁶ De radicaal anti-Oostenrijkse jezuïet François-Xavier de Feller publiceerde al in 1782 de eerste pamfletten waarin de hervormingspolitiek werd aangevallen. VANHEMELRYCK, (F.). p. 20

⁷⁷ DAVIS, (W.W.). *Joseph II: an imperial reformer for the Austrian Netherlands*. Den Haag, Martinus Nijhof, 1974, p. 221-222

⁷⁸ VERMEIR, (R.), ed. *Een inleiding*, p. 93-94

⁷⁹ *Ibidem*, p. 94

⁸⁰ *Idem*

anders. Niet enkel de landadel, wiens lokale rechtsmacht een belangrijke bron van inkomen vormde, werd getroffen, ook de meerderheid van het juristencorps zag zijn lucratief ambt verdwijnen. De juridische reorganisatie zou, naast de afschaffing van de oude rechtbanken, eveneens komaf maken met de bestaande lokale magistratuur die gekenmerkt werd door de hele wirwar van schouten, ammannen, meiers en baljuws. Hun taken werden overgenomen door de commissarissen van de intendanten.⁸¹ Ook de functie van procureur⁸² of pleitbezorger moest eraan geloven.⁸³ Deze omvangrijke en invloedrijke groep juristen verdienden hun brood aan de beslommingen van het oude systeem, waardoor zij zich ook achter het verzet gingen scharen. Bovendien cumuleerden vele procureurs hun ambt met dat van notaris,⁸⁴ waardoor Jozef ook het notariaat tegen zich kreeg. Wilde de regering de hervormingen doordrukken, dan moest het opbotsen tegen de juristen, een bijzonder omvangrijke, en bovenal zeer politiek actieve groep.⁸⁵ Aangezien de hervormingen niets of niemand ontzagen, groeide deze groep aan tot een breed collectief met een grote achterban. De juristen konden rekenen op de steun van de grondadel en de clerus, waardoor met het verzet, dat voortvloeide uit de gerechtelijke hervormingen, de Kleine Omwenteling onafwendbaar was geworden. Juristen stonden aan de basis van wat Luc DHONDT omschreef als het 'constitutioneel reveil' in de Oostenrijkse Nederlanden, wat de juridische en intellectuele basis van de revolutie zou worden.⁸⁶ Jan-Frans Vonk en Henri van der Noot waren niet toevallig beiden juristen.

De manier waarop Jozef II te werk ging werd alsnog duidelijker. De drieste aanpak werd door zijn tegenstanders dan ook als 'despotisch'⁸⁷ omschreven. De keizer had immers een *Gleichschaltungspolitik* voor ogen om het logge Oostenrijkse Rijk om te vormen tot 'één uniform bestuurbaar lichaam'.⁸⁸ Hier zag Jozef geen ruimte voor lokale eigenaardigheden of andere uitingen van particularisme die obstakels vormden voor de bestuurlijk en gerechtelijke uniformisering van het rijk. Dit betekent dus dat het jozefisme als een importproduct moet beschouwd worden, daar de hervormingen in de Zuidelijke Nederlanden grotendeels teruggingen op maatregelen die eerder in de andere Oostenrijkse provincies werden getroffen, waardoor onvermijdelijk conflicten met lokale

⁸¹ DHONDT, (L.). "Van Ancien Régime naar moderne bureaucratie. De hervorming van het vorstelijk bestuursapparaat in 1787." In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1977, p. 454

⁸² De functie van procureur kende in de Vroegmoderne Tijd een andere invulling dan wat we volgens de hedendaagse rechtstermen zouden verwachten. Men kan de vroegmoderne procureur deels vergelijken met een hedendaagse advocaat. Daar de procedure in de Vroegmoderne Tijd grotendeels schriftelijk verliep, wat neerkwam op het voortdurend uitwisselen van processtukken. De procureur was degene die de stukken volgens de juiste vormvereisten moest opstellen en zich een weg wist te banen doorheen de kronkels van het omslachtige systeem. Een procureur in de huidige betekenis van het woord (degene die de vervolgingen instelt) kende men wel bij het Officie-Fiscaal onder de persoon van de procureur-generaal en zijn substituten.

⁸³ VAN HILLE, (P.). *De gerechtelijke hervormingen van Keizer Jozef II*. Tielt, Uitgeverij Veys, 1973, p. 24

⁸⁴ *Ibidem*, p. 19

⁸⁵ VANHEMELRYCK, (F.). "Revolutie in Brabant". p. 19

⁸⁶ DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie. Een institutionele en historische procesanalyse van politiek, instellingen en ideologie in de Habsburgse, Nederlandse en Vlaamse ruimte (1700/1755-1790). Deel V: de weerstand van de oude orde*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2002, p. 30-33

⁸⁷ De term 'verlicht despoot' staat echter al een hele tijd ter discussie. De term 'despotisch' werd zelf door zijn tegenstanders gehanteerd voor de wijze waarop de keizer de hervormingen aan het land oplegde, waardoor het een negatieve bijklank kent. Het is echter aangeraden om de term 'verlicht absolutist' te hanteren, aangezien dit wijst op de continuïteit met de absolutistische vorsten uit het verleden. VANHEMELRYCK, (F.). "Revolutie in Brabant", p. 10

⁸⁸ BEALES, (D.). *Joseph II. Vol. II: Against the World (1780-1790)*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, p. 477

gevoeligheden zouden ontstaan.⁸⁹ Jozef II was er als verlicht absolutist echter rotsvast van overtuigd dat een vorst het recht had om het algemeen belang van het volk na te streven, of dat volk dat nu wil of niet.⁹⁰ Het ‘algemeen belang’ gold als een heilig begrip voor Jozef en zou steeds de voornaamste rechtvaardiging van zijn politiek zijn. Toch is het niet zo dat de keizer niet gewezen werd op de gevaren van zijn politiek. Zijn moeder en kanselier Kaunitz hadden hem er meermaals op attent gemaakt dat het voeren van een stugge en compromisloze politiek, vooral in de Zuidelijke Nederlanden, nefast zou uitvallen voor de hele monarchie.⁹¹ Jozef II, de koppigheid zelve, had deze waarschuwingen steevast zorgvuldig in de wind geslagen. De revolutie in Brabant was dan ook de prijs die hij betaalde voor zijn halsstarrige politiek.

Er bestaan echter veel tegenstrijdige visies op het karakter, de intenties en het falen van het jozefisme. Veel historici hebben het falen van de hervormingen op het conto van de persoonlijkheid van Jozef II geschreven. Hier komt onmiddellijk het hardnekkige cliché van het contrast tussen de moederlijke Maria-Theresia en de onbesuisde en kille rationalistische Jozef II. Hoewel het zeker zo is dat Maria-Theresia meer tact aan de dag legde en meer oor had voor haar adviseurs, kan onmogelijk beweerd worden dat haar zoon als een kip zonder kop te werk ging. Ook Belgische historici hebben zich vaak onpartijdig uitgesproken over de werkwijze van Jozef II. Vlak na de dramatische gebeurtenissen van 1787-1793 en door 19^e eeuwse historici werd de keizer als een liberale held onthaald en werd er sterk gefocust op de achterlijkheid van de Zuidelijke Nederlanden.⁹² Bij Henri PIRENNE sloeg deze euforische toon om en werd er minder gefocust op de verlichte idealen die hij uitdroeg. PIRENNE omschreef Jozef II immers als een naïeve onruststoker die qua genie steevast het onderspit moest delven tegen Frederik II.⁹³ Deze visie werd overgenomen door latere historici⁹⁴, waardoor in de vulgariserende literatuur het beeld is ontstaan van Jozef II als verwaande driftkikker. Ook buitenlandse historici hebben veel aandacht besteed aan het karakter van de keizer. DAVIS stelt, aan de hand van een reeks citaten van Maria-Theresia, dat Jozefs falen in grote mate te wijten is aan zijn enorme koppigheid en arrogantie.⁹⁵ Ongetwijfeld de meest betrouwbare karakterstudie staat op naam van Derek BEALES. In zijn gezaghebbende biografie hecht de auteur enorm veel belang Jozefs karaktertrekken, perceptie door tijdgenoten en de relatie met zijn naaste omgeving. Dit resulteert in een tot dan toe ongezien diepgaand beeld van de mens achter de keizerskroon. Hij werd omschreven als een aangenaam man in de omgang, die zich graag begaf onder het volk. Jozef omschreef dit zelf als verrijkend en het hield hem nederig.⁹⁶ Als vorst toonde Jozef II zich evenwel al op jonge leeftijd extreem ambitieus. De *Rêveries* werden hier al vermeld en zijn de beste illustratie van Jozefs aspiraties. De brandende ambitie van de jonge Oostenrijkse prins was ook Frederik II niet ontvallen. Hij schreef in zijn memoires dat Jozef over zelfdestructieve

⁸⁹ VANHEMELRYCK, (F.). “Revolutie in Brabant”, p. 15

⁹⁰ *Ibidem*, p. 13

⁹¹ LENDERS, (P.). “Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt.” p. 48

⁹² CRAEYBECKX, (J.). “De Brabantse Omwenteling: een conservatieve opstand in een achterlijk land?”. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1967, p. 310-311

⁹³ PIRENNE, (H.). *Geschiedenis van België. Deel 5*. Gent, Samenwerkende Volksdrukkerij, 1929, p. 232 en 386

⁹⁴ Piet LENDERS en Fernand VANHEMELRYCK focussen sterk op de roekeloze en weinig tactvolle politiek van Jozef II en blijven hiermee niet zonder waardeoordeel.

⁹⁵ DAVIS, (W.W.). p. 62-63

⁹⁶ BEALES, (D.). *Joseph II. Vol. I. In the Shadow of Maria-Theresia (1741-1780)*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008, p. 306

grenzeloze ambitie beschikte.⁹⁷ Ten tijde van het co-regentschap zorgde dat voor talloze conflicten met zijn moeder en Kaunitz, aangezien Jozef zich constant wilde bewijzen. Jozef zag zijn bekommernis met de Staat als een ware roeping. Hij vond dan ook dat zijn toewijding aan de Staat zijn enige bestaansreden was. In een brief aan zijn broer Leopold schrijft Jozef dat hij alles zou ondernemen om het welzijn van de monarchie te kunnen nastreven.⁹⁸ Deze passie voor de Staat grensde aan fanatisme⁹⁹ en verklaart voor een groot stuk de koppigheid en onverzettelijkheid in alles wat hij ondernam. In de latere jaren van zijn leven, geteisterd door ziekte en voortdurende tegenslag, moest die grenzeloze ambitie wijken voor diepe teleurstelling. Jozef II, volkomen gedesilluseerd, zag zichzelf als een onfortuinlijke, misbegrepen figuur, die ondanks zijn goede bedoelingen niet de erkenning kreeg die hij verdiende.¹⁰⁰ Hij had zich altijd aan de wereld willen bewijzen door een groot vorst te zijn, maar bleef aan het einde van de rit met lege handen achter. Bij zijn overlijden in 1790 had Jozef, kampioen in zelfbeklag, gekozen voor een uiterst sober graf met opschrift: “*Hier ligt Jozef II, die faalde in alles wat hij ondernam*”.¹⁰¹

1.2 Socio-economische transformaties van de late 18e eeuw

De belabberde economische toestand van het land onder Karel VI werd reeds besproken. Onder Maria-Theresia maakte de economie koerswijziging in de goede richting. Dit werd gecombineerd met een afzwakking van de negatieve economische gevolgen van het Barrièretraktaat, waardoor er opnieuw een economische dynamiek ontstond. Dit verklaart grotendeels het beeld van de Oostenrijkse periode als een tijd van voorspoed. Met een langetermijnvisie verliep deze omslag in de conjunctuur echter allesbehalve regelmatig.

Reeds vanaf 1720 zien we de eerste opflakking van hernieuwde economische activiteit. Zo kenden de vlasindustrie in Vlaanderen en de mijnbouw in Henegouwen al in de eerst helft van de 18^e eeuw een opflakking.¹⁰² Het bekendste voorbeeld van deze hernieuwde dynamiek is ongetwijfeld de oprichting van de Oostendse Compagnie (1722). Deze handelscompagnie werd door Karel VI opgericht naar Engels en Hollands voorbeeld en was gericht op de Oost-Indiëvaart. Het enthousiasme bij de aandeelhouders was overweldigend en stimuleerde verdere investeringen. De Compagnie boekte, tot afgrijzen van Groot-Brittannië en de Verenigde Provinciën, onverwachts op zeer korte termijn enorme winsten. Dat succes betekende echter ook meteen het einde van de Compagnie. Uitgerekend de Zuidelijke-Nederlanden, onderdrukt door het Barrièretraktaat, hadden op onvoorstelbare wijze een omweg rond de negatieve handelsbepalingen gevonden. De zeemogendheden, nu ook vervoegd door Frankrijk eisten de onmiddellijke stopzetting van de

⁹⁷ *Ibidem*, p. 311

⁹⁸ VANHEMELRYCK, (F.). “Revolutie in Brabant”, p. 11

⁹⁹ Iets wat Jozef zelf ook toegaf. BEALES, (D.). *Enlightenment and reform*. p. 262

¹⁰⁰ *Idem*

¹⁰¹ SPERBER, (J.). *Revolutionary Europe 1780-1850*. Harlow, Pearson Education, 2000, p. 54

¹⁰² HASQUIN, (H.). “De periode van de saneringen. 1715-1740.” p. 92

Oostendse activiteiten. In 1731 capituleerde Karel VI en hief de Compagnie op in ruil voor de Britse erkenning van Maria-Theresia als Karels opvolgster.¹⁰³

Het abrupte einde van het Oostendse succesverhaal markeerde het einde van het kortstondige optimisme. De Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), gecombineerde met enkele rampzalige oogstjaren hadden schaarste en hongersnood in de Zuidelijke Nederlanden gecreëerd. De schaarste en de hoge graanprijzen hadden een industriële overproductie teweeggebracht, wat resulteerde in een nieuwe diepe crisis.¹⁰⁴

Na de oorlog werd de voorzichtige economische groei opnieuw hersteld. De bloeiende landbouw had het grootste aandeel in deze opwaartse conjunctuur. In deze periode werden in de Zuidelijke Nederlanden de grenzen van de traditionele landbouw afgetast. Door innovaties zoals het drastisch inperken van de braakperiode en de invoering van peulgewassen en de aardappel ging de Zuid-Nederlandse landbouw qua productiviteit bij de top van Europa horen.¹⁰⁵ Geheel volgens de fysiocratische geest, die het land als voornaamste bron van inkomsten beschouwt, voerden de Oostenrijkse vorsten een economisch beleid dat de landbouw moest stimuleren.¹⁰⁶

Tegelijkertijd werden maatregelen getroffen om de handel en nijverheid te bevorderen. Eerst en vooral moest geïnvesteerd worden in grootschalige infrastructuurwerken die een grotere handelsdynamiek moesten opwekken. De Oostenrijkse investeringen concentreerden zich voornamelijk op de aanleg van kanalen en het bevaarbaar maken van bestaande waterwegen. In tweede instantie werd de aanleg van steenwegen tussen de voornaamste steden voorzien. Men trachtte een beter ondernemersklimaat te creëren door tal van economische maatregelen, gaande van het invoeren lage invoertarieven tot het verlenen van monopolies en privileges voor het oprichten van nieuwe fabrieken.¹⁰⁷ In deze periode ontstonden de wortels van wat later in de 19^e eeuw het Belgische industriële wonder zou worden.

Ook Jozef II ging verder op dit elan en koos voor een fysiocratische politiek, gecombineerd met aandacht voor handel en nijverheid. In dat opzicht was de heropening van de Schelde een punt dat sinds lang hoog op de agenda van de keizer stond, maar werd, gezien de diplomatieke gevoeligheden omtrent dit topic, altijd tegengehouden door Maria-Theresia en Kaunitz. Hoewel de Antwerpenaren ongetwijfeld enthousiast waren over een mogelijke heropening, zou het economische belang ervan slechts gering zijn en dat wist Jozef ook. Hij zag de Scheldeblokkade in de eerste plaats als een belediging voor zijn soevereiniteit, maar wilde bovenal met de heropening van de Schelde de Zuidelijke Nederlanden aantrekkelijker maken voor Paltsgraaf Karel Theodoor om zo het gebied te kunnen ruilen voor Beieren.¹⁰⁸ Met het Verdrag van Fontainebleau (1785) draaiden beide plannen echter uit op een mislukking.¹⁰⁹ Om ondernemers en kooplui te stimuleren moest een vrijere markt gecreëerd worden. Met deze politiek kwam de keizer echter onvermijdelijk in het vaarwater van de ambachten en hun aloude monopolies. Toen Jozef dit monopolie had willen doorbreken, schaalden

¹⁰³ *Ibidem*, p. 85-96

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 93

¹⁰⁵ DILLEN, (C.). "Een ingebeelde landbouwrevolutie?". In: HASQUIN, (H.), ed. *Oostenrijks België. 1713-1794: De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*. Brussel, Gemeentekrediet, 1987, p. 98 en 114

¹⁰⁶ VANHEMELRYCK, (F.). "Revolutie in Brabant", p. 10

¹⁰⁷ *Idem*

¹⁰⁸ BEALES, (D.). *Joseph II. Vol. II*. p. 374-375 en 390

¹⁰⁹ LENDERS, (P.). "Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt." p. 47

de ambachten zich achter het conservatieve anti-Oostenrijkse verzet.¹¹⁰ Dit is een belangrijk gegeven, aangezien de ambachten, ook aan het einde van de 18^e eeuw, nog steeds een grote invloed uitoefenden in de grote steden, door het mobiliseren van een omvangrijke achterban in het verzet.

De doorgedreven intensivering in de landbouw ligt aan de basis van een spectaculaire bevolkingsstijging, die op zijn beurt weer een verdere intensivering stimuleerde. In minder dan een eeuw tijd was de bevolking van de Zuidelijke Nederlanden verdubbeld.¹¹¹ Met het traditionele landbouwsysteem resulteerde deze situatie in een kritiek evenwicht, dat gemakkelijk doorbroken kon worden door conjunctuurschommelingen of mislukte oogsten. In het verleden hadden de Zuidelijke Nederlanden altijd moeten terugvallen op graanimport uit het buitenland om te overleven, maar de 18^e-eeuwse ontwikkelingen in de landbouw hadden voor het eerst een graanoverschot aangelegd, die nu ook geëxporteerd kon worden.¹¹² Jozef II promoveerde een vrije graanexport, maar moest die stopzetten om sociale onrust te vermijden, aangezien opeenvolgende slechte oogsten de graanprijs de hoogte hadden ingedreven.¹¹³ Hierdoor ontstond er ook wrevel bij de lagere klassen tegenover de keizerlijk politiek.

Een neveneffect van de bevolkingsgroei was de toenemende armoede. De mensen werden talrijker, maar tegelijkertijd ook armer. Zo verdubbelde het aantal armen in Brussel tussen 1755 en 1784.¹¹⁴ De grootste problemen leken zich in Brabant voor te doen. Zo kende Brussel een verontrustende stijging van het aantal verlaten kinderen. Ook de landloperij nam steeds grotere proporties aan.¹¹⁵ Deze marginale groepen, die ontsnapten aan de controle van de staat, werden steeds groter, waardoor men steeds meer op zijn hoede was voor de gevaren van deze *classes dangereuses*. In het ancien régime werd armoede steevast als een bron van allerlei ongeregelheden gezien. Daarnaast bestond de hardnekkige conceptie van armen als onwerkwilligen. Dit resulteerde in een criminalisering van armoede, met de opvatting dat armoede bestreden moest worden via het strafrecht. Zo was de uitzetting van landlopers van het Zoniënwoud een van de eerste maatregelen van Karel VI om de opstand van de Brusselse Natiën te onderdrukken.¹¹⁶ Pas aan het eind van de 18^e eeuw werden de eerste voorzichtige stappen gezet richting de decriminalisering van de armoede onder impuls van de voorzitter van de Grote Raad van Mechelen en invloedrijk jurist Goswin de Fierlant en François-Joseph Taintenier.¹¹⁷ De groeiende armoedeproblematiek was ook Jozef II niet ontgaan. De welvaart van de bevolking stond voor hem immers rechtstreeks in verband met de welvaart van het hele rijk. In dat opzicht trachtte de keizer het lot van de minderbedeelden te verbeteren met d.m.v. allerlei sociale maatregelen. Met de opvattingen over armoede van die tijd

¹¹⁰ CRAEYBECKX, (J.). "De Brabantse Omwenteling", p. 303

¹¹¹ DILLEN, (C.). "Een ingebeelde landbouwrevolutie?", p. 95

¹¹² *Idem*

¹¹³ CRAEYBECKX, (J.). "De Brabantse Omwenteling", p. 303-304

¹¹⁴ BRUNEEL, (C.). "De bevolkingsgroei". In: HASQUIN, (H.), ed. *Oostenrijks België. 1713-1794: De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*. Brussel, Gemeentekrediet, 1987, p. 173

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 172

¹¹⁶ HASQUIN, (H.). "De periode van de saneringen. 1715-1740." p. 81

¹¹⁷ NEFORS, (P.) en VAN DEN AUWELE, (D.). "Goswin de Fierlant (1735-1804)". In: FIJNAUT, (C.) (ed.). *Gestalten uit het verleden: 32 voorgangers in de strafrechtswetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie*. Brussel, Kluwer, 1993, p. 17. Voor Taintenier zie: QUINTENS, (T.). *De humanisering van het strafrecht op het einde van de achttiende eeuw. Een toetsing aan de rechtspraak in Gent*. Gent, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2011, p. 53

kwam dat neer op een paternalistische, doch goedbedoelde sociale politieke die het volk moest beschermen tegen zijn eigen dwaasheden.¹¹⁸ De oprichting van de tuchthuizen in Gent (1775) en Vilvoorde (1779) volgens het gedachtegoed van burggraaf Vilain XIII geldt als het beste voorbeeld van deze bevoogdende maatregelen. Vilain XIII ging er immers van uit dat dé oplossing voor het pauperisme en de landloperij de opsluiting van de ‘werkonwilligen’ was. In deze tuchthuizen zouden zij een stiel en de ‘liefde voor de arbeid’ aangeleerd krijgen.¹¹⁹ Het tuchthuis moet als een soort rehabilitatiecentrum voor armen gezien worden. Door het verrichten van handarbeid (vooral in de textielnijverheid) zou men ‘genezen’ van de armoede en door de verkoop van de producten kon men in het eigen onderhoud voorzien. Het zou een win-winsituatie moeten zijn: de staat kon de ongewensten uit de maatschappij houden en onder controle brengen, de armen kregen een stiel aangeleerd en konden zo hun plek in die maatschappij terugverdienen. De werking van de tuchthuizen zette echter veel kwaad bloed bij de textielgilden. Gewone ambachtsslui zouden immers niet meer kunnen concurreren met de goedkope arbeid in de tuchthuizen, waardoor Jozef II zich genoodzaakt zag de werking ervan in te perken.¹²⁰ Ook bij de lagere klassen kon de jozefijnse sociale politiek op weinig bijval rekenen. De betuttelende houding van Jozef om zijn onderdanen te beschermen tegen hun ‘dwaasheden’, door de talloze processies en kermissen reguleren en te beperken en maatregelen om alcoholisme en kansspelen aan te pakken, had nu ook het gewone volk weten te ontstemmen.¹²¹

In de late 18^e eeuw zorgde de combinatie van onstabiele graanprijzen, een stagnerende economie en de aanwezigheid van grote groepen werkloze armen voor een constante nervositeit onder de massa. Deze nervositeit maakte het volk zeer gevoelig voor de minste vorm van opschudding, iets wat door demagogen en andere oproerkraaiers handig uitgebuit kon worden.¹²² Aanvankelijk hadden de ontevreden clerus, gilden en heren bij de massa weinig steun kunnen vinden voor hun anti-Oostenrijks verzet. Het is immers makkelijk aan te nemen dat weinigen erg bekommerd waren om het verdwijnen van de privileges van de rijken. Langzamerhand haalde de ongerustheid en de irritatie over de keizerlijke bemoeizucht echter ook bij het gewone volk de bovenhand. De afschaffing van het oude staatsbestel in 1787 was dan ook de druppel die de emmer deed overlopen. Hier speelde de angstfactor ook een belangrijke rol. De conservatieve reactie van de elite tegen de hervormingen was altijd vanzelfsprekend geweest. Zij zagen immers hun privileges verdwijnen. De steun van het volk voor dit reactionair verzet lijkt dan ook een heel stuk minder evident. De radicale omvorming van de staat had ongetwijfeld velen angst ingeboezemd. Het was immers eenvoudiger om te kiezen voor de zekerheden van het oude systeem. Met nu ook grote delen van het gewone volk in het kamp van het protest ontstond er een brede verzetsbeweging tegen de Oostenrijkse plannen en de socio-economische transformaties die het land de voorbije eeuw had doorgemaakt hadden in 1787 een licht ontvlambaar revolutionair klimaat geschapen.

¹¹⁸ DAVIS, (W.W.). *Joseph II*, p. 163

¹¹⁹ STEVENS, (F.). “Jean Vilain XIII (1712-1777)”. In: FIJNAUT, (C.) (ed.). *Gestalten uit het verleden: 32 voorgangers in de strafrechtswetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie*. Brussel, Kluwer, 1993, p. 2

¹²⁰ DAVIS, (W.W.). *Joseph II*, p. 164-165

¹²¹ VANHEMELRYCK, (F.). “Revolutie in Brabant”, p. 20

¹²² HEIRWEGH, (J.J.). “Het einde van het Ancien Régime en de revoluties.” In: HASQUIN, (H.), ed. *Oostenrijks België. 1713-1794: De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*. Brussel, Gemeentekrediet, 1987, p. 467

1.3 1787: ‘Des principes détestables, nés par l’esprit du fanatisme...’¹²³

De afschaffing van de oude instellingen kwam niet als een verrassing. Het was voor de betrokkenen wel duidelijk geworden dat hun instellingen niet gespaard gingen blijven van de keizerlijke hervormingswoede. Terwijl de juristen en leden van de standenvertegenwoordiging zich schrap zetten voor een nieuwe golf aan hervormingsmaatregelen, lekten in het voorjaar van 1787 de plannen van de regering uit, die onmiddellijk tegenstand zouden uitlokken.¹²⁴ Hoewel er pas sprake is van breed verzet na het uitvaardigen van edicten omtrent de bestuurlijk en gerechtelijke hervorming, is het dus niet zo dat deze beweging plots uit het niets kwam opduiken. Zoals gezegd heerste al enkele jaren een grote ontevredenheid bij de clerus, wat culmineerde in 1786, met de oprichting van het Seminarie-Generaal. Dit punt bleek ook gevoelig te liggen bij leken. De jozefijnse bemoeienissen met het kerkelijke leven waren immers zo ver gegaan, dat bij velen het gevoel ontstond dat de keizer het katholicisme in het land wilde vernietigen. Voor de clerus was de oprichting van het Seminarie-Generaal, dat de priesteropleiding aan de bisdommen onttrok, het beste voorbeeld van deze kwade bedoelingen.

De notabelen hadden weinig hoop op geleidelijke en matige hervormingen, gezien de onverzettelijkheid waarmee de regering te werk was gegaan met de religieuze en economische hervormingen. Deze starre houding maakte duidelijk dat de keizer zich weinig zou aantrekken van enige klachten of protesten.¹²⁵ Er heerste ontredning onder bestuursklasse, die niet enkel hun privileges bedreigd zagen, maar vooral hun lucratief ambt dreigden te verliezen. Met de edicten van 1 januari en 3 april 1787 zagen zij deze vrees bevestigd. Jozef was zich bewust van de tegenstand, maar beweerde deze te kunnen breken met standvastig optreden. De hervormingen moesten kost wat kost, in hun volledige vorm, geïmplementeerd worden, waarna de tijd het gelijk van de keizer zou bewijzen.¹²⁶

Jozef had de hervormingen zo snel mogelijk willen opleggen om zo de tegenstand geen kans te gunnen zich te organiseren. Deze tactiek had echter niet het gewenste effect. Het protest was immers al aangezwollen en beperkte zich niet langer tot de ivoren torens van de provinciale raadzalen en de standenvertegenwoordiging. Agitatoren uit zowel geestelijke als wereldlijke hoek hadden weten in te spelen op de algemene ontevredenheid onder het volk, waardoor het verzet oversloeg naar de straat. Plunderingen, vandalisme en knokpartijen waren de aan de orde van de dag. Ter illustratie: het archief van het Officie-Fiscaal bevat een lijst met keizersgezinde burgers die in 1787 bij een incident door een woedende menigte waren aangevallen.¹²⁷ Velen onder hen hadden stokslagen gekregen. De lijst vermeldt tevens het beroep van de slachtoffers, waaraan men duidelijk kan afleiden dat de actie gericht was tegen gegoede burgers, aangezien renteniers, dokters en handelaars de meerderheid uitmaken.

De situatie escaleerde en de regering zag zich genoodzaakt steeds meer toegevingen te doen, waardoor de Staten van Brabant zich gesterkt voelden en steeds meer eisten van de in het nauw

¹²³ Substituut procureur-generaal Schepmans voor de Raad van Brabant. RAAand, OFRvB, nr. 1002/2, *François-Martin Mens*

¹²⁴ DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie*. p. 115

¹²⁵ *Idem*

¹²⁶ *Ibidem* p. 117

¹²⁷ RAA, OFRvB, nr. 979. *Liste des Bons Roiales et Citoyens*.

gedreven regering. Eind mei 1787 resulteerde dit in de gehele opschorting, door de wanhopige landvoogden, van de bestuurlijke en gerechtelijke hervormingen.¹²⁸

Zelfs de verregaande toegevingen konden geen blijvende rust brengen. Nu de regering haar zwakte had getoond was de bal aan het rollen gegaan en ontstond er een uitermate onstabiel en explosief klimaat. Eind 1787 verving Jozef II de top van Oostenrijkse bestuur in de Zuidelijk Nederlanden met Richard d'Alton, als opperbevelhebber van de troepen, en Ferdinand von Trauttmansdorff, als Gevolmachtigd Minister, beiden zeer bekwame figuren. Zij wisten begin 1788 een korte adempauze voor de regering te creëren, maar konden echter nooit de angel uit het conflict halen. Bovendien was het in de periode 1787-1789 nooit echt duidelijk of de keizer zich neerlegde bij de toegevingen van zijn regering in de Zuidelijke Nederlanden. Een resem bijkomende decreten deden immers een nieuwe hervormingsgolf vermoeden.¹²⁹ Deze onzekerheid onderhield een constante agitatie. In deze revolutionaire broeihaard werd het gedachtegoed van de revolutie gevormd a.d.h.v. een tweespalt in het verzet. Aan de ene kant vormde zich een conservatief kamp rond de figuur van Van der Noot en de Staten van Brabant (vandaar de term 'statisten'), die het behoud van de oude orde voorstonden. Het andere kamp werd gevormd door de democraten onder leiding van Jan-Frans Vonck. Onder de vonckisten bevond zich vooral de progressieve verlichte elite. Zij stonden op zich niet afkerig tegen de jozefijnse hervormingen, maar richtten zich vooral tegen de manier waarop het land de maatregelen opgelegd kreeg en hoopten van de situatie gebruik te maken om uit de assen van de revolutie een democratische staat te kunnen oprichten.¹³⁰

Beide kampen sloten een monsterverbond tegen de gemeenschappelijke vijand. Eind 1789 had de vonckistische generaal Van der Mersch verrassend de Oostenrijkse troepen weten te verdrijven en verklaarden de Staten van Brabant met het manifest van 24 oktober 1789, geheel volgens de geest van het *Plakkaat van Verlatinghe* uit 1581, Jozef II vervallen.¹³¹ In het volgende deel wordt de Grote Omwenteling uitvoerig besproken.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 114

¹²⁹ DHONDT, (L.). "Van Ancien Régime naar moderne bureaucratie. De hervorming van het vorstelijk bestuursapparaat in 1787." In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1977, p. 439

¹³⁰ CRAEYBECKX, (J.). "De Brabantse Omwenteling", p. 304

¹³¹ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens. Troisième Série: 1700-1794. Tome XIII: 1787-1790*. Brussel, Goemaere, 1914, p. 90

Hoofdstuk 2 De Oostenrijkse reactie

2.1 De handhaving van de openbare orde

In de periode 1787-1789 werd de Oostenrijkse regering geconfronteerd met openlijk, en na verloop van tijd zelfs gewapend verzet. Waar het verzet zich voordien beperkte tot de muren van het Paleis der Natie¹³² en de standenvergaderingen, sloeg het in 1787 over naar de straat, en in het bijzonder de talrijke cafés, herbergen en *cabarets* in de grote steden, die tot aan het einde van het Oostenrijkse regime de broeihaarden van het patriottisch gedachtegoed zouden zijn.¹³³ Deze beweging had ernstige implicaties voor de stabiliteit van de Zuidelijke Nederlanden en noopte de regering tot ondernemen van concrete acties, wilde men het land niet laten verzinken in totale chaos.

Jozef II had met de hervormingen getracht een staatsveiligheidsmodel naar Pruisisch voorbeeld op poten willen zetten, om de vorst de maximale controle over zijn landen te geven.¹³⁴ De intendanten, die aan het hoofd van de *Kreitsen* stonden, speelden een zeer belangrijke rol in dit model. Zij stonden in voor de controle op de lagere besturen en de handhaving van de openbare orde. Door het hevige protest en de daaropvolgende toegeving kon dit staatsveiligheidsmodel nooit gerealiseerd worden in de Zuidelijke Nederlanden. De intendanten in het bijzonder, bevonden zich in het oog van de storm. In de particularistische bestuurskringen werden ze als bemoeizieke spionnen van de regering gezien, wier bestaan een flagrante inbreuk op de Blijde Inkomst was. Aangezien de intendanten moesten instaan voor de openbare orde werden ze door het *kleyn volck* dan weer gezien als de gesel van het volk. Talrijke geruchten, de één al geloofwaardiger dan de andere, gingen de ronde over deze personen.¹³⁵ De vergelijkingen met Alva's Bloedraad waren nooit veraf. Er leek een nieuw soort *Zwarte Legende* te ontstaan.

Door de hevige tegenstand konden de intendanten nauwelijks functioneren. Het voorval met de Antwerpse intendant Van der Dilft was tekenend voor de impopulariteit en de hulpeloze positie waarin de intendanten zich bevonden. Toen hij in Antwerpen geconfronteerd werd met protesten en een lokaal bestuur dat weigerde in te grijpen, dreigde Van der Dilft het leger en de artillerie in te zetten.¹³⁶ Tegenstanders maakten gretig gebruik van dit soort gebeurtenissen om de intendanten, met de nodige uitvergroting, af te schilderen als bloeddorstige tirannen. Toen duidelijk werd dat de intendanten steeds meer het mikpunt van de volkswoede vormden, gingen de meesten overstag. De

¹³² Het huidige Paleis der Natie in Brussel, waar het Federaal Parlement zetelt, deed tot het einde van het ancien régime dienst als zetel van de Raad van Brabant.

¹³³ POLASKY, (J.). *Revolution in Brussels, 1787-1793*. Brussel, Académie royale de Belgique, 1987, p. 57. Dit wordt keer op keer bevestigd door de vervolgingsdocumenten van het Officie-Fiscaal.

¹³⁴ DHONDT, (L.). "Staatsveiligheidsmodel en bureaucratisering", p. 430-432

¹³⁵ Geruchten gingen de ronde dat deze *inquisiteurs* in de Nederlanden waren aangekomen met een hele lading marteltuigen in hun gevolg. RAAnd, OFRvB, nr. 1002/2, *François-Martin Mens*

¹³⁶ GERARD, (P.A.). *Ferdinand Rapédius de Berg*. Vol. I. p. 217

belangrijkste en meest invloedrijke, Rapédius de Berg, intendant van de Brusselse *Kreits* diende reeds op 9 mei 1787 zijn ontslag in.¹³⁷

De Berg beschikte eveneens over de titel *Directeur Générale de la Police des Pays-Bas*. In de realiteit was dit een hol begrip. Het ambitieuze jozefijnse politieproject zou immers nooit van de grond komen door de grote tegenstand en de beperkte financiële middelen. Door het gebrek aan een georganiseerde politiemacht¹³⁸ beschikten de intendanten ook niet over geschikte dwangmiddelen om hun beleid te handhaven.¹³⁹ Dit liet de machthebbers met lege handen achter. Men zou het verzet moeten te lijf gaan met het oude gereedschap.

Tot deze oude middelen behoorde ten eerst het leger. De regering moest voor de handhaving van de openbare orde in hoofdzaak beroep doen op enkele slecht uitgeruste en nog slechter gedisciplineerde regimenten, bijgestaan door de zogenaamde stedelijk ‘patriottenkorpsen’, bestaande uit vrijwilligers uit de lokale ambachten en burgerij¹⁴⁰ Het leger bleek niet in staat deze taak te vervullen en de patriottenkorpsen bleken allerminst een betrouwbare bondgenoot. In een klimaat van toenemende onrust door het zwakke optreden van het leger kreeg de overheid steun uit een wel heel onverwachte hoek. Niemand minder dan Henri van der Noot, die ondertussen steeds meer gezien werd als de leider van het verzet, ging in samenwerking met de Brusselse Naties over tot het rekruteren en bewapenen van vrijwilligers om de orde te bewaren. Aanvankelijk waren deze vrijwilligerskorpsen enkel een Brussels initiatief, maar met de verbreiding van de onrust zag men deze korpsen ook opduiken in andere Brabantse steden, steeds onder het mom van het bewaren van de openbare orde en het beschermen van de burgers. In de praktijk hielden deze korpsen zich vooral bezig met het ophitsen van de gemoederen, om zo het vuur van het verzet brandende te houden. Dagelijks werd er geparadeerd in de Brusselse straten, getooid in de Brabantse driekleur. Het is dan ook weinig verbazend dat het aantal meldingen van onrusten spectaculair steeg na de oprichting van deze korpsen.¹⁴¹ Een verontrustende trend was de toegenomen militarisering van deze korpsen. Men trok officieren aan om de voortdurend aangroeiende aantallen vrijwilligers te leiden en na verloop van tijd werden zelfs jagers- en dragondereenheden opgericht.¹⁴² Men had door het samenwerkingsverband met de ambachten de vrijwilligerskorpsen een legaal karakter willen geven, maar in realiteit leken ze vooral onruststokers en vandalen uit de lagere echelons aan te trekken.¹⁴³ Van der Noot handelde naar eigen zeggen in het belang van de natie en trachtte zijn goede bedoelingen kracht bij te zetten door de belofte dat zijn patriottenkorpsen garant zouden staan voor de veiligheid van de regering.¹⁴⁴ Ook de regering zag in dat het met deze ontwikkelingen

¹³⁷ DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie*. p. 159

¹³⁸ Ook aan het einde van de 18e eeuw duidde de term ‘la police’ enkel op bewaren van de openbare orde, letterlijk als afgeleide van het werkwoord ‘policer’. *La police* moet dus gezien worden als een bepaalde bevoegdheid, niet als een specifieke overheidsdienst. In die zin waren in de Vroegmoderne Tijd de lokale magistraten dus belast met ‘la police de la tranquillité des citoyens et l’ordre dans la société’. De ‘politie’ als overheidsdienst komt pas tot ontwikkeling in de 19e eeuw. Zie: DE NENY, (P. F.). *Mémoires historiques et politiques sur les Pays-Bas Autrichiens*. Parijs, Moutard, 1784, p. 154

¹³⁹ DHONDT, (L.). “Van Ancien Régime naar moderne bureaucratie.” p. 453

¹⁴⁰ CRAEYBECKX, (J.). “De Brabantse Omwenteling”, p. 304

¹⁴¹ POLASKY, (J.). *Revolution in Brussels*. p. 57

¹⁴² DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie*. p. 197

¹⁴³ *Ibidem*. p. 196

¹⁴⁴ *Idem*

een rode loper uitrolden voor het verzet. Zo poogde het Officie-Fiscaal vrijwilligers en vooral ronselaars te vervolgen.¹⁴⁵ Toch had het Oostenrijks regime geen andere keus dan deze situatie te aanvaarden, waardoor zij in de realiteit de gijzelaar van Van der Noots manschappen werd. Hiermee was het lot van de regering bezegeld. Bovendien kon Van der Noot, als leider van de vrijwilligers, tot zijn vlucht naar Engeland in augustus 1788, in laatste instantie beslissen welke personen gearresteerd of vrijgelaten werden.¹⁴⁶ Hierdoor vormden de vrijwilligers een soort zeef voor de overheid. Het spreekt voor zich dat Van der Noot hiermee de grote vissen beschermde en enkel de kleine garnalen overleverde aan de regering.

Ook het leger bleek geen standvastig sluitstuk. Het Oostenrijkse leger had in de 18^e eeuw meermaals het onderspit moeten delven in zowel grote als kleine conflicten. De belabberde status van het leger was veeleer het gevolg dan de oorzaak van de aanslepende crisis waarin de Habsburgse monarchie verkeerde. Deze situatie vertaalde zich eveneens naar de Zuidelijk-Nederlanden. Door jarenlange besparingen en verwaarlozing was het Zuid-Nederlandse garnizoen sterk gereduceerd. Enkel in het detachement artillerie werd behoorlijk geïnvesteerd.¹⁴⁷ De artillerie gold dan ook als het voornaamste drukkingsmiddel van de regering. Bovendien werd de overgrote meerderheid van de troepen gelicht uit de Zuidelijke Nederlanden zelf. Het spreekt voor zich dat deze troepen niet geschikt waren om het oproer te beheersen. De troepen weigerden immers vaak te schieten op hun landgenoten.¹⁴⁸ Bijgevolg werd de legerleiding geconfronteerd met massale desertie. Toen in 1788 de Oostenrijkers weer slaags raakten met de Ottomanen en deze campagne voorrang kreeg op de troebelen in de Zuidelijke Nederlanden, zag Jozef II zich genoodzaakt amnestie te verlenen aan deze deserteurs. De keizerlijke ordonnantie van 26 mei 1788 bood de deserteurs de mogelijkheid om ongestraft terug te keren naar hun kazernes, alwaar zij zonder represailles hun taak weer zouden kunnen opnemen.¹⁴⁹ Deze maatregel kon echter weinig zoden aan de dijk brengen en de desertieproblematiek bleef het leger duidelijk parten spelen, want in 1789 verlengde de keizer de werking van de vorige ordonnantie.¹⁵⁰ In een brief aan generaal d'Alton uitte de keizer zijn bezorgdheid over de belabberde moraal van het Zuid-Nederlandse garnizoen en spoorde hij de generaal aan om de troepen niet te overbelasten met onnodige drills en de militaire strengheid en stiptheid binnen de rangen wat af te zwakken om het moraal te sparen, aangezien '*...à l'égard de l'ajustement et d'une propreté trop recherchée, qui ne se laisse pas si aisément obtenir de cette nation-là, qui tient plus à la nation Française, que des soldats Allemands et Hongrois, que vous avez habitude de commander.*'¹⁵¹ Dat de keizer zijn generaal aanbeveelt de troepen met de Franse slag te behandelen getuigt van weinig vertrouwen in een goede afloop.

De openbare orde werd verder ondermijnd door de bijzondere terughoudendheid van de opeenvolgende gevolmachtigde ministers om het leger in te zetten tegen het oproer, uit vrees voor een bloedbad en alle gevolgen van dien. Dit probleem deed zich al voor bij de aanvang van de eerste ongeregelheden. De keizer had erop aangedrongen dat men moest volharden in de hervormingen

¹⁴⁵ Zie: RAAnd, OFRvB, nr. 1002/2, François-Martin Mens en RAAnd, OFRvB, nr. 1002/2, Joannes-Baptiste Penninkx

¹⁴⁶ DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie*. p. 197

¹⁴⁷ LENDERS, (P.). "Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt." p. 60

¹⁴⁸ DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie*. p. 148

¹⁴⁹ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances*. XIII. p. 44

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 342-343

¹⁵¹ *Recueil des lettres originales de L'Empereur Joseph II au General d'Alton*, p. 31

en elke wetsovertreding kordaat moest bestraffen. Gevolmachtigd minister Belgiojoso durfde echter het leger niet in te zetten om de “eerste ongehoorzame” te arresteren, zoals de keizer het verwoordde, uit vrees voor een escalatie van het oproer.¹⁵² Toen Jozef met mondjesmaat te horen kreeg hoe ernstig de situatie in de Zuidelijke Nederlanden was, reageerde hij ontzet over feit dat men de moed niet had om het oproer *manu militari* te onderdrukken, zeker omdat landvoogd Albert-Casimir van Saksen-Teschen en graaf Murray, de opvolger van Belgiojoso en voordien commandant van het Zuid-Nederlandse garnizoen, beiden zelf militairen waren.¹⁵³ Het leger mocht dan niet op al te veel vertrouwen kunnen rekenen, met Richard d’Alton, de opvolger van Murray,¹⁵⁴ beschikte het vanaf eind 1787 wel over een bekwaam en beducht veldheer. Nadat generaal Murray mocht beschikken en vervangen werd door d’Alton, die zijn sporen verdiend had met de onderdrukking van de opstand in Transsylvanië, bleek al snel dat de nieuwe bevelhebber een veel hardere aanpak genegen was. Murray had zich in de ogen van de keizer keer op keer te voorzichtig getoond om zijn eigen vel te redden. D’Alton deinsde er niet voor terug om indien nodig geweld te gebruiken om de orde te handhaven en schikte ze zich wel naar de visie van de keizer, die ooit tegen Murray zei dat wanneer een lichaam ziek was, men niet mocht terugschrikken voor een aderslating.¹⁵⁵ Het kordate optreden van de kersverse commandant was grotendeels verantwoordelijk voor de relatieve rust van 1788 en begin 1789. Uit briefwisseling blijkt dat Jozef was bijzonder tevreden was over de daadkracht van zijn nieuwste aanstelling. Dit enthousiasme ging eveneens uit naar de officier van een patrouille die het vuur opende op de opstandelingen bij de verovering van het wachthuis op de Brusselse Grote Markt. De keizer vroeg d’Alton de man in kwestie stante pede te promoveren.¹⁵⁶ Het zegt veel over Jozefs frustratie tegenover de anders zo passieve houding van het leger.

Het leger slaagde er ternauwernood in het land terug onder controle te brengen. De acties van d’Alton creëerden een ruimte waarin de regering terug kon functioneren. Arrestatiegolven en razzia’s werden georganiseerd tegen de opstandelingen van 1787 om de indruk te wekken dat het gezag hersteld was en dat keizer gerechtigheid zou eisen voor de ongehoorzaamheid. Het is dan ook pas vanaf 1788 dat de vervolgingen echt op gang komen.¹⁵⁷ Het leger moest het verlengstuk van de Brusselse regering worden voor de pacificatie en afhandeling van het conflict. Het is daarom dat Jozef hamerde op het belang van een goede verstandhouding tussen d’Alton en Trauttmansdorff, opdat beide entiteiten een gestroomlijnde machine zouden vormen.¹⁵⁸

¹⁵² DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie*. p. 148

¹⁵³ *Ibidem*, p. 158

¹⁵⁴ Murray was na het vertrek van Belgiojoso aangesteld als zijn vervanger en cumuleerde dus het ambt van commandant en Gevolmachtigd Minister. D’Alton werd de nieuwe opperbevelhebber, terwijl Ferdinand von Trauttmansdorff nu zetelde als minister.

¹⁵⁵ *Idem*

¹⁵⁶ *Verzameling der oorspronkelijke brieven van Keizer Josephus den II aan den Generaal d’Alton*. p. 7

¹⁵⁷ Zie *infra*

¹⁵⁸ *Verzameling brieven van Keizer Josephus II aan Generaal d’Alton*. p. 25

2.2 De Raad van Brabant en het oproer

2.2.1 Een paradox?

Zoals gezegd moest de regering voor de vervolgingen van beroep doen op de oude structuren. De orde op straat bewaren was één ding, overtreders arresteren en berechten vraagt heel andere inspanningen. Openbare orde en staatsveiligheid vormden fundamentele begrippen binnen het jozefisme. De regering moest dus streng optreden tegen alle overtreders. Daarvoor beschikte het echter niet over de geschikte middelen. Gezien het falen van de hervormingen, was de Raad van Brabant het enige rechtscollege bevoegd voor het berechten van politieke misdrijven inzake schending van de openbare orde en samenzwering tegen de staat, daar deze tot de zogenaamde vorstelijke *casus reservati* behoorden.¹⁵⁹ Luc DHONDT omschreef het als ‘potsierlijk’ dat men de Raad van Brabant moest instellen om het oproer te bestraffen.¹⁶⁰ De Raad speelde immers een centrale rol in het verzet en leefde al lange tijd op gespannen voet met het regime, met als climax de weigering van de publicatie van de juridische hervormingsedicten, wat neerkwam op openlijke ongehoorzaamheid aan de vorst.¹⁶¹ De Raad van Brabant had immers het voorrecht dat alle keizerlijke wetgeving via dit orgaan gepubliceerd moest worden. Na opeenvolgende tegenwerking van de keizerlijke wetgeving besliste Jozef II in juni 1789 tot de schorsing van de Raad van Brabant, waarna alle bevoegdheden werden overgeheveld naar de Grote Raad van Mechelen.¹⁶² Deze getroebleerde relatie gaat terug op twee evoluties uit de 2^e helft van de 18^e eeuw: de strafrechtshervorming, gecombineerd met juridische reorganisatie en de toenemende invloed van het Officie-Fiscaal.

2.2.1.1 Strafrechtshervorming en juridische reorganisatie

*“Een weinig wrakhout uit de wetgeving van een veroveraarsvolk uit de oudheid, verzameld door een vorst die twaalf eeuwen geleden in Constantinopel regeerde, nadien vermengd met de gebruiken van de Langobarden en thans vervat in een doolhof van boekdelen, overgelaten aan de zorg van obscure en op eigen gezag handelende commentatoren, maakt het geheel uit van traditionele opvattingen, die in een groot deel van Europa nog steeds de naam van wetten dragen.”*¹⁶³

Met bovenstaande woorden beschreef de Italiaanse jurist en verlichte geest Cesare Beccaria op spottende wijze het recht van het ancien régime. Zijn traktaat *Dei delitti e delle pene* (1764) zou een enorme invloed kennen in de 18e-eeuwse juridische wereld. Tot op dag vandaag voelen we de draagwijdte van Beccaria’s ideeën. Hij ontwikkelde de het legaliteits-, proportionaliteits- en

¹⁵⁹ PUT, (E.). “Raad van Brabant.” p. 158

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 159

¹⁶¹ POLASKY, (J.). *Revolution in Brussels.* p. 47

¹⁶² VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances.* XIII. p. 300-301

¹⁶³ BECCARIA, (C.). *Over misdaden en straffen. Ingeleid, van aantekeningen voorzien en vertaald door Dr. J.M. Michiels*, Antwerpen, Kluwer, 1982, p. 29

gelijkheidsbeginsel en ligt daarmee nog steeds aan de basis van het hedendaagse strafrecht. Beccaria pleitte voor een humaner, en bovenal, nuttiger strafrecht. Hij toonde met enkele simpele voorbeelden aan dat het oude strafrecht onnodig wreed en vooral inefficiënt was. Beccaria was bovendien de eerste die lijfstraffen resoluut afwees. Daar de traditionele opvattingen steeds aanhaalden dat lijfstraffen en de doodstraf een afschrikkend effect hadden op potentiële misdadigers, beweert Beccaria echter dat deze straffen averechts werkten.¹⁶⁴ Als alternatief voor de lijfstraffen en de doodstraf pleit hij voor de veralgemening van de gevangenisstraf, met als doel de misdadiger ervan te weerhouden in toekomst nog delicten te plegen.¹⁶⁵

De ideeën van Beccaria verspreidden zich als een lopend vuurtje door Europa. In progressieve intellectuele kringen werd het traktaat toegejuicht als een enorme stap in de verlichting van de maatschappij. Ook in bestuurskringen kon het werk op veel bijval rekenen. Zowel lokale juristen als vorsten raakten geïnspireerd door dit verlicht strafrecht en zagen er de mogelijkheden van in. De ideeën van Beccaria sluiten immers naadloos aan bij het verlicht absolutisme. Gelijkheid, rechtvaardigheid en rechtszekerheid bevorderen het algemeen welzijn en de rationalisatie van de samenleving. Beccaria legde in *Dei delitti e delle pene* zelf de link naar het verlicht absolutisme door zijn ideaalbeeld van een goede vorst, die volgens hem door het vergroten van zijn macht tegelijkertijd het welzijn van zijn volk kon bevorderen.¹⁶⁶ De theorieën van Beccaria waren dus op maat gesneden voor verlichte absolutisten als Frederik II, Catharina de Grote en Jozef II.

De populariteit van het humaan strafrecht kan echter ook praktisch verklaard worden. In de 2^e helft van de 18^e eeuw werden beleidsvoerders geconfronteerd met een ware criminaliteitsgolf waar het oude strafrecht geen antwoord op wist. De socio-economische transformaties hadden het oude strafrecht ingehaald en maakten de weg vrij voor nieuwe ideeën. Een nieuwe, revolutionaire aanpak van criminaliteit en criminaliteitsconcepties leek zeer aantrekkelijk om een antwoord te bieden op de noden van de tijd.

Ten tijde van zijn *Rêveries*, dus nog voor het verschijnen van *Dei delitti e delle pene*, had Jozef II al een progressieve visie op het strafrecht. Zo stond hij reeds op jonge leeftijd wantrouwig tegenover de tortuur en stelde hij openlijk nut van de doodstraf in vraag.¹⁶⁷ Het spreekt voor zich dat Beccaria's traktaat deze houding bevestigd en versterkt heeft. Ten tijde van het co-regentschap werd Jozefs progressieve input inzake strafrecht grotendeels onderdrukt. Toen hij in 1780 alleen kon regeren, bestond er geen twijfel dat de keizer deze materie grondig zou aanpakken.

Tijdens Jozefs befaamde inspectiereis in de Zuidelijke Nederlanden (1781) nam de keizer de tijd om de klachten van zijn onderdanen aan te horen. Het grote aantal petitieën dat gerechtelijke wantoestanden aanklaagde was Jozef niet ontgaan, waarna hij deze problematiek als eerste aankaartte tijdens zijn bezoek aan de Raad van Brabant.¹⁶⁸ Hiermee wond Jozef er geen doekjes waar zijn prioriteit lag. Jozef vond een bondgenoot voor zijn hervormingsplannen bij de voorzitter van de Grote Raad van Mechelen, Goswin de Fierlant, de prominentste jurist van het land. De Fierlant was een groot bewonderaar van Beccaria en had in de voorgaande debatten rond de

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 111

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 101

¹⁶⁶ BEALES, (D.). *Joseph II. Vol. II.* p. 357

¹⁶⁷ BEALES, (D.). *Joseph II. Vol. I.* p. 237

¹⁶⁸ BEALES, (D.). *Joseph II. Vol. II.* p. 146

strafrechtshervorming steeds een centrale rol gespeeld. Van zijn hand waren de ophefmakende traktaten *Observations sur la torture* (1771), waarin gepleit werd voor een afschaffing van de tortuur en *Observations sur l'insuffisance et les inconvénients des peines afflictives et sur les avantages qu'il y aurait à les remplacer par les maisons des forces* (1771), waarin hij de opsluiting in een tuchthuis voorstond.¹⁶⁹ De traktaten werden opgesteld in opdracht van de Oostenrijkse regering om het debat omtrent deze materie aan te wakkeren. Deze aanpak kende slechts matig succes en onthulde voornamelijk de conservatieve signatuur van het Zuid-Nederlandse juristenkorps.

De afschaffing van de tortuur bleek dan ook een heikel punt voor de raadslieden, waardoor de provinciale raden opeenvolgend tegen een afschaffing adviseerden. Tegenstanders vielen terug op ouderwetse concepties over de tortuur als een onontbeerlijk aspect van de rechtsgang.¹⁷⁰ Bovendien was het aantal rechtsgeleerden dat het strafrecht becommentarieerde zeer gering. Hiervoor waren twee redenen. Ten eerste had het strafrecht in de 18^e eeuw geen wetenschappelijk karakter, wat de studie ervan ernstig bemoeilijkte. Ten tweede waren de ideeën die het strafrecht moesten hervormen geworteld in de Verlichting, die bij de grotendeels conservatieve Zuid-Nederlandse rechtsgeleerden op weinig sympathie kon rekenen.¹⁷¹ Toch zag Jozef nog mogelijkheden. Het concept van het *maison de force* kon na verloop van tijd op brede steun rekenen binnen de magistratuur, waardoor de keizer van mening was dat de afschaffing van de tortuur ook wel zou volgen. Hij ging over tot het oprichten van de *Jointe établie pour la réformation de l'ordre judiciaire tant au civil qu'au criminel dans les provinces de la Domination de l'empereur* (1782), waarin De Fierlant zetelde, om grootschalige juridische hervormingen, inclusief de afschaffing van de tortuur, voor te bereiden.¹⁷² Deze *jointe* bereikte echter niets dan het opwekken van hevige weerstand tegen de dreigende hervormingen. Jozef II had laten blijken dat hij alle bestaande gerechtelijke instellingen wilde afschaffen en vervangen door nieuwe, waardoor de tegenkanting zo groot werd dat er slechts één optie overbleef voor het doorvoeren van de hervormingen: alle tegenstand negeren en zelf het heft in handen nemen.¹⁷³

Een eerste maatregel binnen deze nieuwe manier van werken was het decreet van 3 februari 1784 waarin hij de rechters verplichtte om elke beslissing tot het hanteren van de tortuur aan de Oostenrijkse regering voor te leggen, zodat men deze beslissingen kon herevalueren om zo een effectieve controle op de tortuur uit te voeren, zonder ze te moeten afschaffen.¹⁷⁴ Critici vonden dat Jozef II hiermee de rechters onder curatele plaatste en daarmee indruiste tegen de scheiding der machten van Montesquieu zelf.¹⁷⁵ De tweede en definitieve stap zette Jozef met de beruchte juridische hervormingen van 1787. Met het artikel 63 van het aanvullend edict van 3 april op het

¹⁶⁹ MONBALLYU, (J.). "De Raad van Vlaanderen en de hervorming van het strafrecht (1756-1787)". In: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1996, p. 51

¹⁷⁰ DUPONT-BOUCHAT, (M.S.). "La réforme du droit pénal dans les Pays-Bas autrichiens à la fin de l'Ancien Régime". In: MACOURS, (G.) (ed.). *Cornua legum*. Antwerpen, Kluwer, 1987, p. 70

¹⁷¹ VAN DEN BROECK, (J.). *De rechtsleer in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 18de eeuw*. Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 2001, p. 87

¹⁷² NEFORS, (P.) en VAN DEN AUWELE, (D.). "Goswin de Fierlant", p. 13

¹⁷³ QUINTENS, (T.). *Humanisering van het strafrecht*, p. 67

¹⁷⁴ DUPONT-BOUCHAT, (M.S.). "La réforme du droit pénal". p. 80

¹⁷⁵ *Idem*

eerdere edict van 1 januari werd de tortuur volledig afgeschaft.¹⁷⁶ Met de intrekking van deze hervormingen in september 1787 werd deze belangrijke stap in de humanisering van het strafrecht weer ongedaan gemaakt. Jozef bleef enkel achter met het decreet van 3 februari 1784, dat nog tot het einde van het Oostenrijkse in werking zou blijven.¹⁷⁷ De mislukking van deze hervormingen wilde ook zeggen dat de gearresteerde opstandelingen nog steeds berecht zouden worden volgens het recht van de eeuwenoude Spaanse *Criminele Ordonnantiën* uit 1570.

De debatten over de humanisering van het strafrecht hadden de conservatieve onderstroom binnen Zuid-Nederlandse juristenkorps blootgelegd. We kunnen spreken van een intellectueel conflict tussen enerzijds de aanhangers van de oude strafrechtelijke opvattingen en anderzijds de verlichtingsidealen van het jozefisme. In dit conflict hadden de provinciale raden steeds een centrale rol in het verzet tegen de modernisering gespeeld. Een conflict op praktisch niveau ontrolde zich naar aanleiding van de kwestie rond de gerechtelijke reorganisatie, wiens piramidale structuur reeds in het vorige hoofdstuk besproken werd.

De conflicten met Jozef II dateren reeds vanaf zijn troonbestijging. Zoals gezegd, was de keizer bijzonder aangedaan door de chaotische toestand van het Zuid-Nederlandse rechtssysteem. Tijdens zijn inspectiereis had hij de raadsheren weten te schofferen door openlijk kritiek te uiten op de werking van de instelling. Vlak na het bezoek haalde Jozef zich weer de woede van de raadsheren op de hals door zich te bemoeien met de interne werking van de Raad, in een poging de Zuid-Nederlandse rechtspraak te professionaliseren. De keizer was immers gechoqueerd door het enorme aantal advocaten en procureurs dat het land rijk was. Nog voor de afschaffing van het ambt van procureur in 1787, deed Jozef een poging om de wildgroei binnen het rechtswezen aan te pakken. Zo werd de keizer er, tot zijn grote ontsteltenis op attent gemaakt dat er wel 350 advocaten verbonden waren aan de Raad van Brabant, terwijl slechts een vijftigtal hun ambt effectief uitoefenden.¹⁷⁸ De overigen parasiteerden het systeem door het cumuleren van allerlei ambten, zonder iets bij te dragen. Jozef stelde voor deze problematiek aan te pakken door rechtenstudies moeilijker te maken en het ambt van procureur en advocaat met elkaar te verenigen.¹⁷⁹

Daar waar de modernisering van het strafrecht slechts draaide rond een verschil in opvattingen, ging de reorganisatie van de rechtbanken over het voortbestaan van de Raad van Brabant en alle ander provinciale en lokale rechtbanken. Niet enkel de inhoud zou veranderen, maar nu wilde men ook komaf maken met het uiterlijk. De magistratuur had echter alles te danken aan dit uiterlijk. Met de instelling van de nieuwe rechtbanken zouden velen hun inkomen verliezen, of indien ze opgenomen werden in de nieuwe structuren, een pak minder verdienen dan voorheen.¹⁸⁰ De juristen speelden de gevoelige kaart en beweerden dat met het instellen van de nieuwe rechtbanken velen niet meer in staat zouden zijn hun vrouwen en kinderen te voeden.¹⁸¹ Hoewel een veroordeling tot de hongerdood sterk overdreven was, zeker voor zij die verbonden waren aan de Raad van Brabant, had kanselier Crumpipen, een voorstander van de hervormingen, Belgiojoso toch gewaarschuwd dat

¹⁷⁶ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances*. XIII. p. 43

¹⁷⁷ MONBALLYU, (J.). "De Raad van Vlaanderen en de hervorming van het strafrecht". p. 55

¹⁷⁸ VAN HILLE, (P.). *De gerechtelijke hervormingen*, p. 35

¹⁷⁹ *Idem*

¹⁸⁰ VANHEMELRYCK, (F.). "Revolutie in Brabant" p. 20

¹⁸¹ NAUWELAERS, (J.). *Histoire des avocats*, p. 485

vele jonge advocaten, vooral verbonden aan lokale rechtbanken, zonder groot fortuin achter hun naam, het moeilijk zouden krijgen.¹⁸² Nu de Raad van Brabant in zijn essentie geraakt werd schaarden ook progressief ingestelde raadslieden en advocaten, op wier steun Jozef tijdens de strafrechtshervormingsdebatten wel nog kon rekenen, zich achter het verzet.

In de woelige eerste maanden na de afkondigingen van de hervormingen in 1787 stonden de provinciale raden, met de Raad van Brabant voorop, als eersten op de barricaden.¹⁸³ In de schoot van de Raad van Brabant ontwikkelde zich de intellectuele rechtvaardiging voor het verzet. De hervormingen werden als strijdig met de Blijde Inkomst gezien. Door deze inbreuk verklaarden de Staten van Brabant zich het enige rechtmatige soevereine machtsorgaan in de Zuidelijke Nederlanden.¹⁸⁴

2.2.1.2 De groeiende invloed van het Officie-Fiscaal

De uitbreiding van het Officie-Fiscaal in de 18^e eeuw moet gezien worden binnen de context van de uitbreiding van de vorstelijke macht en bureaucratie. Het Officie-Fiscaal werkte als een aparte afdeling binnen de Raad van Brabant en moest instaan voor de bescherming van de vorstelijke belangen. Het is niet onbelangrijk te weten dat het Officie-Fiscaal een volledig zelfstandige dienst was, die eerder naast dan in de Raad werkte. Dit verklaart eveneens waarom het Officie-Fiscaal over een gescheiden archief beschikt.¹⁸⁵ Vanaf de 2^e helft van de 18^e eeuw groeide, samen met de macht van de vorst, niet enkel het aantal fiscaalraadsheren, maar ook hun bevoegdheden werden steeds verder uitgebreid. Deze bevoegdheden lagen nergens duidelijk vastgelegd, waardoor de fiscalen vaak over een wijde manoeuvreerruimte beschikten. Dit leidde niet zelden tot conflicten met de raad zelf.¹⁸⁶

De fiscalen hielden zich met de meest uiteenlopende materie bezig, gaande van economische zaken tot volksgezondheid. In het kader van dit onderzoek is vooral belangrijk te weten dat zij instonden voor het toezicht op ondergeschikte gerechtsofficieren, inspectie van de gevangenen en toezicht op persmisdrijven en de censuur. Het Officie-Fiscaal beschikte eveneens over een belangrijke adviesfunctie inzake gratierekwesten.¹⁸⁷ De vorstelijke controle onder de vorm van het Officie-Fiscaal nam aan het einde van het Oostenrijkse regime steeds grotere vormen aan. De uitbreiding van het ambt van de procureur-generaal met aanvankelijk één substituut vormt een goede illustratie van de uitbouw van het Officie-Fiscaal. Ten tijde van de vervolging van de opstandeling waren zelfs drie substituten actief naast de procureur-generaal.¹⁸⁸ Het Officie-Fiscaal werd gezien als een reusachtige octopus, waarvan de tentakels reikten tot in elke instelling op eender welk bestuursniveau en aan wiens wurggreep niemand kon ontsnappen. In de rumoerige laatste jaren van het regime lokte dit steeds meer protest uit. De fiscalen werden aanzien als Weense

¹⁸² *Ibidem*, p. 487

¹⁸³ HEIRWEGH, (J.J.). "Het einde van het ancien régime", p. 471

¹⁸⁴ VAN DEN BOSSCHE, (G.). *Enlightened Innovation and the Ancient Constitution: The intellectual justifications of Revolution in Brabant (1787-1790)*. Brussel, VWK, 2001, p. 175

¹⁸⁵ PUT, (E.). "Raad van Brabant." p. 154

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 161-162

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 162

¹⁸⁸ PUT, (E.). "Raad van Brabant." p. 153

spionnen.¹⁸⁹ Deze opvattingen waren deels terecht. Nadat Jozef II alle andere oude rechtscolleges tegen zich in het harnas had gejaagd, bleef het Officie-Fiscaal als enige trouwe bondgenoot over. De keizer wou dit bondgenootschap dan ook maximaal benutten. Toen duidelijk werd dat het project van de intendanties niet meer te redden viel, probeerde Jozef hun bevoegdheden zoveel mogelijk over te hevelen naar het Officie-Fiscaal.¹⁹⁰

Men kan dus niet zeggen dat de fiscalen niet gewapend waren voor hun opdracht. Ze werden echter niet geholpen door de omstandigheden. Zo waren ze vaak werkzaam in vijandige omgevingen en werden ze niet zelden openlijk tegengewerkt door de Raad. De casus van substituut-procureur generaal Schepmans, die later aan bod komt, toont aan dat de fiscalen zich vaak tussen twee vuren bevonden. De procureur-generaal en zijn substituten vormden niet zelden het mikpunt van de volkswoede en het voorwerp van talrijke lastercampagnes.¹⁹¹ Aangezien zij de vervolgingen instelden en dus de leidende rol in het bestrijden van het oproer op zich namen, werden ze, als evenbeeld van de intendanten, als inquisiteurs en vijanden van het volk afgeschilderd.

De trend van grotere vorstelijke controle beperkte zich echter niet tot het Officie-Fiscaal. Met een controversieel edict breidde Jozef II op 12 januari 1788 de Raad van Brabant uit met zeven nieuwe raadsheren, werkzaam in een nieuwe derde kamer.¹⁹² Deze nieuwe raadsheren werden door de keizer zelf gekozen om zo een keizersgezinde meerderheid binnen de Raad te vormen.¹⁹³ Een pittig detail is dat de nieuwe raadsheren allen een geheime overeenkomst moesten ondertekenen die hen ertoe verplichtte bij de stemmingen steeds de wil van de keizer en de regering te volgen. Indien ze er toch voor kozen een eigen koers te varen, zou dat automatisch tot hun ontslag leiden.¹⁹⁴ Met de nieuwe kamer in werking, verdeelde kanselier Crumpipen de raadsheren en zaken op zo'n manier dat er steeds een keizersgezinde meerderheid zou zijn in zaken die verband hielden met de troebelen.¹⁹⁵ Een uitbreiding van de Raad van Brabant was hoognodig om de plotse toename van dossiers t.g.v. de onlusten te kunnen bolwerken. Men moet de creatie van deze derde kamer dan ook samen zien met de uitbreiding van het aantal substituut-procureurs. Deze actie was koren op de molen van het verzet. Tegenstanders bestempelden de maatregel als ongrondwettelijk en het zoveelste bewijs van Jozefs despotische drijfveren. Het onderwerp vormde een smakelijke brok voor talrijke pamfletten in de lijn van de demonisering van de intendanten: de Oostenrijkers zouden kosten noch moeite sparen om het volk te knechten en te straffen!¹⁹⁶

¹⁸⁹ *Idem*

¹⁹⁰ DHONDT, (L.). "Van Ancien Régime naar moderne bureaucratie." p. 454

¹⁹¹ RAAnd, OFRvB, nr. 1002/2, *François-Martin Mens*

¹⁹² VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances. XIII.* p. 142

¹⁹³ GAILLARD, (A.). *Le conseil de Brabant.* p. 414

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 415

¹⁹⁵ GERARD, (P.A.). *Ferdinand Rapédius de Berg. Vol. II.* p.45

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 263. Jozef was op de hoogte van de gevoeligheid van deze maatregel. In het aanhoudingsbevel voor Van der Noot noemt de keizer de creatie van de derde kamer aan de Raad van Brabant een van hoofdredenen voor de misleidende zwartmaking van zijn hervormingspolitiek.

2.3 Vervolgingsstrategie

Aangezien de regering beroep moest doen op de oude structuren voor de vervolging en bestraffing van opstandelingen zou het zich moeten richten op een weldoordachte strategie om het verzet, weliswaar via de bestaande middelen, met maximale efficiëntie te bestrijden. Het gebrek aan een degelijk handhavings- en bestraffingsmechanisme noopte de machthebbers tot het zoeken naar alternatieven. Vanaf het begin van de onlusten was het immers al duidelijk dat de beschikbare middelen niet zouden voldoen om de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, die Jozef II van zijn onderdanen eiste, ook af te dwingen. Ook de keizer beseftte dit. Door Jozef II, Kaunitz en de gevolmachtigd ministers werd een vervolgingspolitiek opgezet, die erop gericht was om de gaten in het bestaande systeem zo veel mogelijk te dichten. De communicatie en samenwerking tussen deze drie-eenheid verliep echter niet naar behoren, waardoor de Oostenrijkse reactie al bij aanvang slagkracht miste.

2.3.1 Geheim agenten

Uit de chaos van 1787 groeide een georganiseerd verzet tegen het regime en haar despotische politiek. In 1788 was dan ook geen sprake meer van loutere inbreuken op de openbare orde en werd de regering geconfronteerd met georganiseerd verzet.

Een essentiële pijler van het jozefijnse staatsveiligheidsmodel werd gevormd door een netwerk van geheim agenten en andere informanten. In eerste plaats moesten deze personen corruptie onder de lokale besturen blootleggen, ambtenaren screenen en hun werkzaamheden evalueren. Daarnaast moesten zij Wenen op de hoogte houden van de publieke opinies binnen de verschillende provincies. Veelal werd hiervoor beroep gedaan op klokkenluiders die een beloning kregen in ruil voor hun informatie.¹⁹⁷ Professionele spionnen waren niet zelden zelf ambtenaren, die een bijzondere vertrouwensrelatie hadden met het Officie-Fiscaal, de gevolmachtigd minister of zelfs rechtstreeks met Wenen. Dat deze geheim agenten niet altijd even 'geheim' waren bewijst het voormelde geval van Antwerpse spion Cuylen, die uiteindelijk moest vluchten voor zijn leven.

Dit spionagenetwerk speelde een cruciale rol tijdens de eerste maanden van het oproer. Het regime had dringend nood aan informatie over het verzet, zodat men wist waarmee men te maken had. Naast Van der Noot kon de regering immers geen ander gezicht plakken op het verzet. In het voorjaar en de zomer van 1788 werden de vermoedelijke kopstukken van het verzet bespioneerd. De agenten identificeerden Henri Goffin, Jan Baptist Verlooy, Madame de Bellem¹⁹⁸ en Henri Van der Hoop als de voornaamste agitators van het oproer.¹⁹⁹ Jozef was van mening dat men door deze leiders te arresteren het verzet kon onthoofden, waarna het wel vanzelf zou doodbloeden. Niets was minder waar. Enkel Madame de Bellem en enkele minder belangrijke figuren konden gevat worden.

¹⁹⁷ DAVIS, (W.W.). *Joseph II*, p. 222

¹⁹⁸ Jeanne Pinaut, ofwel Madame de Bellem, was de maîtresse en vertrouwenspersoon van Van der Noot. Zij komt verder nog uitgebreid aan bod.

¹⁹⁹ VANHEMELRYCK, (F.). "Revolutie in Brabant", p. 29

De grote vissen wisten tijdig onder te duiken of het land te ontvluchten, zoals Van der Noot, die naar Engeland kon ontsnappen.²⁰⁰

De personen die geïdentificeerd werden verraden het opzet van de regering. Van der Noot, Verlooy en Van der Hoop werden alle drie geïdentificeerd als de auteurs van opruiende pamfletten. De regering zou zich in eerste instantie richten tegen de aanstokers van het verzet. Men was immers al geruime tijd op de hoogte van het grote aantal circulerende anti-Oostenrijkse vlugschriften. De keizer was uiterst beducht voor de schadelijke gevolgen van deze geschriften en hun impact op de zenuwachtige stadsmassa's.²⁰¹ Uit de werkzaamheden van de regeringsspionnen blijkt de identificatie van de auteurs van deze pamfletten een absolute prioriteit te zijn. In het voormelde gescheiden archief van het Officie-Fiscaal bevindt zich een uiterst boeiende bundel met verslagen van een onbekende spion aan de procureur-generaal. De notities leggen de werkwijze van deze geheim agenten bloot en tonen hoe het vervolgingsbeleid zich in het veld ontrolde. De spion in kwestie was werkzaam in Leuven en bracht verslag uit tussen 9 en 29 april 1788. Het verslag van 9 april toont al meteen hoe de spion te werk ging. Hij luistert wat er op straat gezegd wordt, spreekt mensen aan op straat en in de cafés en polst hen naar hun mening over de troebelen. Frappant is hier dat de spion telkens de woonplaats van degenen die hij op anti-Oostenrijkse uitspraken kan betrappen zorgvuldig neerpent.²⁰² Hierdoor kon men verdachte personen lokaliseren en zo nodig arresteren. In tweede instantie moesten deze rapporten een beeld geven van de heersende publieke opinie. Het is opmerkelijk hoe minutieus de spion hierin te werk gaat. Een voorbeeld:

“Un certain Nysen, à ce que je crois du Magistrat, demeurant Rue de Paris, marchand de tabac, m’a dit le 8 avril, à peu près vis-à-vis du Grand Collège, que la vie que les impériaux meuroient ne durerait plus longtemps, qu’ils dévoient être absolument tous calvinistes, de plus que les Nations de Louvain ne céderaient à l’Empereur aucune subside, quant même ils devraient être pendu, et qu’il savait très bien que le Conseil de Brabant les défendrait. Il a été volontaire.”²⁰³

Een anti-Oostenrijkse mening volstond dus om in de dossiers van het Officie-Fiscaal te belanden. Dit specifieke geval was ongetwijfeld interessant voor de fiscalen. ‘Volontaire’ duidt hier immers op het lidmaatschap van de voormelde vrijwilligerskorpsen. Aan het einde van de verslaggeving worden zo’n twintigtal personen op deze manier geprofileerd. De meesten uitten doodsbedreigingen aan het adres van de Leuvense keizersgezinden. Ongeveer de helft ervan had zich aangesloten bij het vrijwilligerskorps. Zo ook een zekere clericus Anaert, die tevens felle anti-Oostenrijkse preken hield.²⁰⁴ Jozef II was zich bewust van het monopolie dat de Zuid-Nederlandse clerus had over de publieke opinie, waardoor de preken sinds 1786 aan de censuur onderworpen waren.²⁰⁵ Deze maatregel ten spijt, bleef de preek een machtig wapen in handen van de clerus om de gemoederen op te hitsen. De handhaving van deze maatregel was immers niet vanzelfsprekend.

Het eigenlijke opzet van de Leuvense spionageoperatie was echter het achterhalen van de identiteit van de auteur(s) van een niet nader genoemd rekwesit aan de Raad van Brabant. Deze

²⁰⁰ *Idem*

²⁰¹ Zie *infra*

²⁰² RAAand, OFRvB, nr. 979, *Louvain: Note du 9 avril 1788*

²⁰³ RAAand, OFRvB, nr. 979, *Louvain: Note du 19 avril 1788*

²⁰⁴ RAAand, OFRvB, nr. 979, *Louvain: Note du 26 avril 1788*

²⁰⁵ VANHEMELRYCK, (F.). *Revolutie in Brabant*. p. 17

moest gezocht worden in de kring van de Leuvense theologen, maar naar verluidt hadden deze ‘docteurs’ onraad geroken en de stad reeds ontvlucht.²⁰⁶ Uiteindelijk slaagde de spion er toch in de auteur, een zekere theoloog Depère, via zijn huisbaas (die hem verklikte), te identificeren.²⁰⁷

In Antwerpen ging Alexander Cuylen op een andere manier te werk. De markgraaf was de voornaamste bron van inlichtingen voor substituut-procureur generaal Schepmans, de fiscaal actief in Antwerpen. Cuylen verschaftte hem essentiële informatie voor de vervolgingen en berichtte over de stand van zaken in de stad. De Antwerpse spion gaf Schepmans tips waar te beginnen zoeken en bezorgde namen van mogelijke verdachten of te verhoren getuigen. Cuylen werkte, in tegenstelling tot de Leuvense spion, die eerder algemeen onderzoek uitvoerde, specifiek ten dienste van de voormelde Antwerpse kamer van de Raad van Brabant. Zo werd hij meerdere malen door Schepmans of Crumpipen gevraagd om informatie te verzamelen over bepaalde personen.²⁰⁸ Het is zeer onwaarschijnlijk dat de markgraaf zelf veldwerk verrichtte en zich begaf in de Antwerpse cafés, de broeihaarden van het verzet. Het lijkt aannemelijker dat hij beroep deed op een eigen informantennetwerk om het vuile werk op te knappen. Cuylen zelf werkte vaak samen met burgemeester Rombout Torfs,²⁰⁹ waardoor hij eerder gezien moet worden als iemand die op hoger niveau achter de schermen functioneerde.

Hoewel hun werkmethode verschilde, was het opzet en de achterliggende strategie van Cuylen en de Leuvense spion dezelfde. Uit de werkzaamheden van de markgraaf blijkt immers overduidelijk dat de nadruk van het onderzoek ook op persmisdrijven ligt. Cuylen hield de regering constant op de hoogte van welke pamfletten in omloop waren, wie de auteurs waren en hoe ze verspreid werden.²¹⁰

2.3.2 Censuur en persmisdrijven

2.3.2.1 Situering en wetgeving

De werkzaamheden van de spionnen toonden reeds aan dat de vervolging van persmisdrijven het speerpunt van de Oostenrijkse reactie op het verzet vormde. Jozef II zag de anti-Oostenrijkse geschriften, die over het hele land circuleerden, als de primaire bron van onrust. In het edict van 14 juli 1789 legitimeert de keizer zijn beteugeling van de verspreiding van deze pamfletten:

“...men siet nochtans niet sonder pyn, dat verscheyde der selve onderdaenen,even gevaerelyk ende boosaerdig, de selve sonder twyffel onderhouden hebben de beroerten en het wanorder die t’sedert twee jaeren het ongeluck gemaakt hebben van desen lande, nog tegenwoordig in dese provincien uytstroyen ophitstende ende oproerige schriften die vervalschende de feyten, ende toeeygende aen de souvereyne

²⁰⁶ RAAand, OFRvB, nr. 979, Louvain: Note du 19 avril 1788

²⁰⁷ *Idem*

²⁰⁸ CUYLEN, (A.F.). *Collection des lettres*. 6 janvier 1789

²⁰⁹ *Idem*

²¹⁰ CUYLEN, (A.F.). *Collection des lettres*. 11 avril 1788

*insichten, soo tegenstrydig aen syne grondregels als aen syne weldaedige voornemens, trachten het volk te misleyden ende het selve te ontrusten...*²¹¹

Wat moet nu precies verstaan worden onder persmisdrijven? Ook het Officie-Fiscaal, dat instond voor de handhaving van de censuur, wist hier geen eenduidig antwoord op. Jozef II vaardigde op 12 april 1788 een circulaire uit voor de fiscalen omdat “...il paroît que la surveillance s’est ralentie depuis quelque tems dans cette partie...”.²¹² De circulaire diende ter opfrissing van de geldende decreten inzake censuur en boekenverkoop en vult ze aan met de nadrukken die de keizer wil leggen. Het leest bijgevolg als een handleiding die de fiscalen moeten volgen in hun beoordeling welke drukwerken strafbaar zijn en welke niet. Opmerkelijk is dat de keizer een zekere redelijkheid en terughoudendheid verwachtte van de fiscalen. Zo mochten satirische uitgaven en kranten niet verboden worden, indien ze de goede zeden, het katholieke geloof of de Staat niet schaadden.²¹³ Aan de andere kant waarschuwde hij hen uitdrukkelijk voor publicaties die publiekelijk verkocht of uitgedeeld werden of uit het buitenland afkomstig waren, zeker indien de verdelers ervan “*auoient des intelligences secrètes avec des particuliers ou avec des libraires contre la teneur des anciens statuts et ordonnances*”²¹⁴. Niet enkel drukwerk moest opgevolgd worden, ook publieke toneelvoorstellingen die niet door de regering toegelaten werden moesten nauwlettend in gaten gehouden worden, “...*comme rien n’influe plus efficacement sur le moeurs que les spectacles publics*”.²¹⁵ Het einde van de omzendbrief wordt afgesloten met een speciale clausule voor het Officie-Fiscaal van de Raad van Brabant die stelt dat de regering, die instond voor censuur over het hele land, verplicht was samen te werken met de Brabantse fiscalen voor al deze aangelegenheden.²¹⁶ Dit wijst ondubbelzinnig op de vertrouwensrelatie tussen het Brabantse Officie-Fiscaal en Wenen.

De gematigde toon van de circulaire van 12 april moest al snel wijken voor een veel strengere aanpak. *L’ordonnance ultérieure de l’Empereur et Roi, concernant des libelles ou écrits satiriques, diffamatoires, scandaleux ou séditieux, de même que les estampes ou caricatures* van 20 mei 1788 werd in het leven geroepen omdat de oude edicten inzake censuur duidelijk niet de gewenste resultaten opleverden. Het eerste artikel sprak meteen harde taal: alle drukkers, boekhandelaren of straatventers bij wie compromitterende drukwerken werden gevonden zouden vervolgd worden als waren zij de auteurs. Volgens artikel 3 mocht elke particulier die in bezit was van dergelijk drukwerk zich verwachten aan een boete van 100 écus. Verder werd elke vorm van publieke aanplakking of voorlezing strikt verboden.²¹⁷ In de circulaire van 12 april stelde de keizer nog dat het niet nodig was om nieuwe wetgeving te ontwikkelen, gezien de oude wetten inzake censuur nog voldeden. Deze snelle koerswijziging duidt er dan ook op dat de drukpersproblematiek in korte tijd escaleerde. Toch kan men niet spreken van nieuwe wetgeving. De regering beperkte zich louter tot enkele nuances die de oude wetgeving wat beter toepasbaar maakte op de situatie in 1788. Zo bleven

²¹¹ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances*. XIII. p. 314

²¹² *Ibidem*, p. 162

²¹³ *Ibidem*, p. 163

²¹⁴ *Idem*

²¹⁵ *Idem*

²¹⁶ *Ibidem*, p. 164

²¹⁷ *Ibidem*, p. 172-173

de straffen en boetes uit de oude wetten nog steeds gelden.²¹⁸ Het valt ook op dat dit edict zich enkel uitspreekt over de verkoop en verspreiding van deze pamfletten en niet over het opstellen ervan. Het verschuiven van de focus van de auteur naar de verdeler wijst erop dat de overheid de grootste moeite had om de auteurs te vatten, daar de voornaamste oproerkraaiers vanuit het buitenland opereerden,²¹⁹ of bescherming genoten en konden onderduiken. De regering wilde het probleem nu niet langer bij de bron aanpakken, maar bij de man in de straat. Het kostte immers veel minder moeite om een verkoper, die op heterdaad betrapt werd, te vatten en te berechten, dan via uitgebreide recherche de identiteit en locatie van een auteur te achterhalen, laat staan voldoende bewijzen tegen hem te verzamelen.

Ook specifiekere maatregelen werden getroffen. Zo beriep de regering zich met het edict van 14 juli 1789 op het volk zelf om de vervaardiging en verspreiding van gevaarlijke geschriften te bestrijden. Een beloning van 10 000 gulden zou worden uitgereikt aan degenen die de identiteit van de auteurs of drukkers aan de regering kon bekend maken en 6000 gulden voor het verklikken van de verdelers, mits het leveren van voldoende bewijs.²²⁰ De datum doet al vermoeden dat dit edict als een *ultimum remedium* in het leven geroepen werd. Voorheen beperkten deze maatregelen zich steeds tot het verbieden van specifieke drukwerken, waarmee men steeds achter de feiten aanholde. Zo moesten achtereenvolgens *le Journal Générale de l'Europe*²²¹, *le Courier du Bas-Rhin*²²² *Le guide fidèle pour toute l'étendue du Duché de Brabant*²²³ en *Nouveau Cathéchisme Philosophique*²²⁴ van Feller het ontgelden.²²⁵ Het spreekt voor zich dat deze aanpak allerminst effectief was. Voor elk verboden druksel verschenen er tien nieuwe. Een ander voorbeeld van deze ongelukkige werkwijze was het verbieden van alle berichtgeving omtrent de gebeurtenissen in Frankrijk in de zomer van 1789. In correspondentie met Kaunitz uitte Trauttmansdorff zijn ongerustheid over het feit dat de explosieve situatie in Frankrijk de openbare orde in de Nederlanden geen goed zou doen.²²⁶ Hierop werd bevolen dat geen enkele publicatie die berichtte over de revolutie in Frankrijk nog verkocht of verspreid mocht worden.²²⁷ Het spreekt voor zich dat deze maatregel zijn doel zou missen, daar men onvermijdelijk, zij het via andere kanalen, wel zou vernemen wat er zich buiten de landsgrenzen afspeelde. Weer liep men achter de feiten aan en probeerde men de problemen te verhelpen door ze dood te zwijgen. Mocht deze aanpak al werken, dan beschikte de regering nog steeds niet over de middelen om de overheidsensuur maximaal af te dwingen.

²¹⁸ *Ibidem*, p. 173

²¹⁹ Zie *infra*

²²⁰ *Ibidem*, p. 314

²²¹ *Ibidem*, p. 94

²²² *Ibidem*, p. 107

²²³ *Ibidem*, p.185-186

²²⁴ *Ibidem*, p. 226

²²⁵ Het aantal verboden publicaties is echter veel groter dan wat de ordonnanties vermelden. Het spreekt voor zich dat de wetgever zich niet over elk afzonderlijk opstandig pamflet uitsprak. Voor de werken die hier opgesomd staan, werden wel specifieke ordonnanties uitgevaardigd, wellicht omdat zij om bijzondere redenen geïsoleerd werden.

²²⁶ ARA, Microfilms Wenen, Rep. DD A, Weisungen, nr. 1754

²²⁷ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances. XIII*. p. 330-331

Ondanks deze houterige indruk werd de aanpak van de drukpersproblematiek achter de schermen zorgvuldig voorbereid. Het opmerkelijke verloop van deze voorbereiding karakteriseert echter het gebrekkige Oostenrijkse crisismanagement. Zo blijkt uit een overleg tussen Trauttmansdorff en Kaunitz, daterend van 26 juli 1789, omtrent de totstandkoming van het verklikingsedict dat Kaunitz deze maatregel nog moest voorleggen aan de keizer.²²⁸ Dit edict was, in naam van de keizer, echter al twee weken eerder in de Zuidelijk-Nederlanden van kracht gegaan,²²⁹ wat erop wijst dat Trauttmansdorff op eigen houtje handelde. Het voorval legt eveneens de asymmetrische informatiestromen tussen Brussel en Wenen bloot, die een adequate reactie op de troebelen onmogelijk maakten. Het is evenwel niet zo dat de gevolmachtigd minister hier handelde tegen de belangen van de keizer in, maar toch werd bewust informatie vertraagd of achtergehouden (ook door Kaunitz) om de keizer niet te verontrusten. De opeenvolgende ministers sinds Belgiojoso hadden zich keer op keer schuldig gemaakt aan de kwalijke gewoonte om slecht nieuws te verzwijgen voor Wenen, uit vrees voor ontslag of al te impulsieve reacties van de keizer.²³⁰ Dit werd door de frequente afwezigheid van de keizer aan het Weense hof, o.a. door zijn langdurig verblijf op de Krim in de strijd tegen de Turken, in de hand gewerkt. Deze afwezigheid maakte Kaunitz de werkelijke spilfiguur in Wenen.²³¹ De kanselier was de toegevingspolitiek van de regering in Brussel veel meer genegen dan Jozef II,²³² wat onvermijdelijk zou leiden tot een conflict met de keizer.

2.3.2.2 Verlooy en de vonckisten

Al bij aanvang van de troebelen beklagde Kaunitz zich over de armoede van de regering van Belgiojoso, gezien zij niet eens beschikte over een “*bonne plume*” om het verzet van weerwoord te dienen.²³³ Of het verzet over meer literair bekwame schrijvers beschikte, wordt hier in het midden gelaten, maar wat duidelijk bleek was dat men er wel in slaagde om de boodschap te laten overkomen. Jozef II had met zijn gekende baldadige stijl nooit veel belang gehecht aan het lobbyen, polsen en laten rijpen van geesten om een draagvlak voor zijn politiek te creëren. Toen de tegenstand fel oplaaide, beschikte hij bijgevolg niet over het inzicht, de wil of middelen om deze tegenstand te kunnen overtuigen van zijn boodschap. De impact van de anti-Oostenrijkse propagandamachine kan niet onderschat worden. Zij maakte zeer handig gebruik van deze zwakke plek om de kiemen van het verzet te zaaien en verder aan te wakkeren.

Zoals gezegd, verscheen de eerste tegenkanting onder de vorm van drukwerk van de hand van de jezuïet François-Xavier de Feller reeds in 1782. Diezelfde Feller was ook de man achter het vurig anti-Oostenrijkse *Journal Historique et Littéraire* en *Esprit des Journeaux*, die beiden op de zwarte lijst belandden, daar ze duidelijk de test van de circulaire van 12 april 1788 niet konden doorstaan. Als jezuïet, of beter gezegd als ex-jezuïet, na de opheffing van de orde in 1773, richtte hij zijn pijlen voornamelijk op de Oostenrijkse religieuze bemoeizucht.²³⁴ Jan-Baptist Verlooy, advocaat bij de Raad van Brabant en stichtend lid van het democratische ensemble *Pro Aris et Focis* van Vonck, uitte reeds

²²⁸ ARA, Microfilms Wenen, Rep. DD A, Weisungen, nr. 1754

²²⁹ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances*. XIII. p. 314

²³⁰ DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie*. p. 203-205

²³¹ *Ibidem*, p. 206

²³² *Ibidem*, p. 204

²³³ *Ibidem*, p. 202

²³⁴ VANHEMELRYCK, (F.). “Revolutie in Brabant” p. 20

in 1781, met zijn *Codex Brabanticus*, een index van Brabantse en Limburgse recht, zijn patriottische gevoelens en zijn voorkeur voor het Nederlands als volwaardig erkende wetenschappelijke taal. De uitgave werd echter vooral op een andere manier opgevat. Aangezien het werk nauw aansloot bij de Oostenrijkse juridische hervormingspogingen, werd het door de hervormers aangegrepen als een handig hulpinstrument, waardoor Verlooy grote bekendheid verwierf in regeringskringen als progressieve verlichte intellectueel.²³⁵ Vanaf 1787 werd hij echter vaak gesignaleerd in democratische kringen, wat de aandacht van het Officie-Fiscaal trok. Zijn bekendste publicatie, *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden* (1788), waarin hij pleit voor de erkenning van het Nederlands als een volwaardige taal, werd daarom in Maastricht uitgegeven en maakt dus deel uit van de buitenlandse publicaties uit, waar Jozef voor waarschuwde. Verlooy wilde met dit pleidooi aantonen dat het Frans en het despotisme onlosmakelijk met elkaar verbonden waren en dus een bedreiging vormde voor de 'democratische' erfenis van het land.²³⁶ Hierdoor werd Verlooy niet enkel een vooraanstaand revolutionair maar eveneens pionier van de Vlaamse Beweging.

Vooraf de vonckisten toonden zich bijzonder productief in de pamflettenstrijd. Dit hadden ze grotendeels te danken aan het retorisch talent en de filosofische kennis van de talrijke progressieve advocaten, die de meerderheid van de vonckisten uitmaakten. De uitzonderlijke rol van juristen in de Brabantse Omwenteling wordt door Luc DHONDT verklaard door het schrille contrast tussen het abstracte jozefisme en het tastbare en organische karakter van de Blijde Inkomst. De Oostenrijkse aanval op de Blijde Inkomst ontlokte binnen juridische kringen een hevige intellectuele reactie. Het aantonen van de illegaliteit van de hervormingen stimuleerde juristen om op creatieve wijze met rechtsinterpretatie aan de slag te gaan. Deze intellectuele prikkel, gepaard met de bedreiging van hun belangen, creëerde voor juristen een grote aantrekkingskracht rond de oppositie.²³⁷ Zo waren de voornaamste leden Vonck, Verlooy, Torfs, 't Kint en Le Hardy allen advocaten, verbonden aan de Raad van Brabant, wat opnieuw wijst op voortrekkersrol van de Brusselse balie de totstandkoming van de Brabantse Omwenteling.²³⁸

2.3.2.3 Henri Van der Noot

De bekendste anti-Oostenrijkse publicatie was ongetwijfeld Van der Noots *Mémoire sur les droits du peuple Brabançon* van 23 april 1787. Het document geldt traditioneel als de lont aan het vuur van de Kleine Omwenteling, hoewel we in deze kwestie beter spreken van een plotse samenloop van omstandigheden. Het is wel zo dat het pamflet, op grond van artikel 59 van de Blijde Inkomst,²³⁹ als eerste openlijk opriep tot ongehoorzaamheid tegenover de vorst, waarmee Van der Noot zichzelf automatisch onmiddellijk tot een vijand van de staat maakte.²⁴⁰ Van der Noot betwistte er de wettigheid van de Oostenrijkse hervormingen en beschuldigde de keizer van machtsmisbruik,

²³⁵ VANDEN BERGHE, (Y.). "Verlooy, Jan Baptist Chrysostomus." In: *Nationaal Biografisch Woordenboek. Deel V.* kol. 937

²³⁶ *Ibidem.* kol. 938

²³⁷ DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie.* p. 159

²³⁸ VAN DEN BROECK, (J.). *J.B.C. Verlooy: vooruitstrevend jurist en politicus uit de 18e eeuw. 1746/1797.* Antwerpen, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1980, p. 99

²³⁹ Dit beruchte artikel verloor de onderdanen van hun gehoorzaamheidsplicht in het geval dat de vorst de Blijde Inkomst schendt. Het vormde voor de opstandelingen in 1789 de wettelijke basis voor de vervallenverklaring van Jozef II.

²⁴⁰ DUCHESNE, (E.). "Noot, Henri-Charles-Nicolas, Vander". In: *Biographie Nationale. Tome XV.* Brussel, Académie Royale, 1899, kol. 836

waardoor de Brabantse constitutie met de voeten getreden werd.²⁴¹ Van der Noot slaat in de historiografie een slecht figuur. Hij wordt gezien als een onbekwame bedrieger, een anachronisme die de vooruitgang in de weg stond. Eugène DUCHESNE omschrijft *Mémoire sur les droits* als “*Ecrit dans un style lourd, incorrect, empreint parfois du goût le plus burlesque...s’il dénotait une absence complète de vues élevées*”.²⁴² Deze mening vinden we ook terug bij GERARD en PIRENNE.²⁴³ Deze klassieke visie, als product van de 19e-eeuwse liberale en nationale geschiedschrijving, houdt echter geen rekening met de onmiskenbare leiders- en redenaarscapaciteiten van Henri Van der Noot. Als charismatische volksmenner slaagde hij erin de instabiele situatie maximaal uit te buiten door in te spelen op de ontevredenheid en bezorgdheid van alle sociale klassen, om uiteindelijk te slagen in de onwaarschijnlijke opdracht om alle lagen van de bevolking te verenigen in het verzet tegen het regime. Op zeer korte tijd ontpopte hij zich tot het gezicht van de opstand en trok hij de macht naar zich toe, wat de concurrentiestrijd onder de opstandelingen in het voordeel van de statisten zou beslechten. Deze leidinggevende rol plaatste hem ook in de beste positie om (tevergeefs) met buitenlandse mogelijkheden te onderhandelen over buitenlandse steun aan de patriottische zaak.²⁴⁴ Van der Noot heeft zijn slechte naam vooral te danken aan het uitzonderlijk conservatieve karakter van de Omwenteling en haar desastreuze afloop.

De prominentste Brabantse agitator schuwde echter geen middelen om zijn argumenten kracht bij te zetten. Zo goochelde Van der Noot in zijn memorie met historische en constitutionele ficties en flagrante leugens. De geesten waren echter rijp voor zo’n betoog. De Staten en de Raad van Brabant wisten immers geen blijf met hun aversie tegen de hervormingen en hadden nood aan iemand die hun woede kon kanaliseren. Van der Noot schonk hen het broodnodige intellectuele kader dat het verzet kon funderen en verder sturen. Dit verklaarde de enorme impact van het vertoog. Toen Van der Noot het presenteerde op de Statenrepresentatie van 16 april 1787, werd het onder luid applaus onthaald. *Mémoire sur les droits* duwde de neuzen in dezelfde richting en trok zij die nog twijfelden definitief over de streep. Radicaal verzet was het enige antwoord op het jozefijnse despotisme.²⁴⁵

Voor de regering in Wenen werd Van der Noot steeds gevaarlijker. Met zijn vrijwilligerskorpsen begaf hij zich duidelijk op het terrein van de overheid en kon hij tussen 1787 en 1789 de politieke impasse in stand houden. Het maakte Van der Noot tot een staatsgevaarlijk man. Het arrestatiebevel van 24 juli 1788 haalde niets uit. Van der Noot wist eerst naar Breda en daarna naar Londen te vluchten en zette vandaar uit zijn taken, via briefwisseling, gewoon verder. Sterker nog, het buitenland vormde de perfecte uitvalsbasis voor zijn diplomatieke onderhandelingen met Groot-Brittannië, de Verenigde Provinciën en Pruisen.²⁴⁶ Hoewel de dreiging voor een internationalisatie van het conflict nooit echt serieus werd genomen, toonde het de ambitie en de gevaarlijkheid van Van der Noot aan.

²⁴¹ DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie*. p. 140-141

²⁴² *Idem*

²⁴³ VANHEMELRYCK, (F.). “Revolutie in Brabant”. p. 34

²⁴⁴ *Ibidem*, p. 35

²⁴⁵ DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie*. p. 141

²⁴⁶ DUCHESNE, (E.). “Noot, Henri-Charles-Nicolas, Vander”. kol. 845-846

Jozef plande een tegenzet om de steun van het volk aan Van der Noot te breken. Zijn *Lettres de Proclamation de L'Empereur contre Henri Van der Noot* van 17 april 1789²⁴⁷ is een uitgesponnen open brief, die uitgehangen werd in Brussel, Antwerpen en Leuven, waarmee hij de leugens, die Van der Noot aanhaalde om het volk op het verkeerde been te zetten, trachtte bloot te leggen en zijn eigen goede bedoelingen in de verf wilde zetten. Van der Noot was met zijn verzinsels en haatzaaijerij als enige verantwoordelijk voor de onrust van de laatste jaren. Hij jutte het volk op en creëerde tweedracht onder de bevolking door de tegenstelling tussen de patriotten en de keizersgezinden, enkel en alleen voor het eigen gewin. Het document geeft een hele waslijst met alle misdaden die Van der Noot op zijn geweten had, om zo het ontegensprekelijk crimineel karakter van zijn handelen aan te tonen. Jozef spreekt zich ook uit over Van der Noots *Mémoire sur les droits* en alle opruiende publicaties die erop volgden. Deze publicatie was volgens de keizer een aanslag op zijn soevereiniteit en de fundamente van de Staat.²⁴⁸ Het hele betoog moet als het Oostenrijkse antwoord op die *Mémoire* gelezen worden. Aan het einde van het document wordt Van der Noot vogelvrij verklaard en beroept Jozef zich op het Brabantse volk om de beschuldigde te vatten en over te dragen aan de autoriteiten. Van der Noot zelf krijgt een termijn van dertig dagen om zich te melden aan de Brusselse Treurenberggevangenis.²⁴⁹

Het document legt twee cruciale misvattingen bloot die tekenend zijn voor de Oostenrijkse aanpak van de troebelen. In eerste plaats, indien Van der Noot nog niet door iedereen erkend werd als de leider van het verzet, dan werd hij het na de afkondiging van deze open brief zeker en vast. De keizer had geprobeerd het volk voor zijn zaak te winnen, maar had in plaats daarvan enkel het aura rond Van der Noots persoon drastisch vergroot, wat zijn nationale bekendheid en populariteit vergrootte én zijn leiderspositie onderstreepte.²⁵⁰ Ten tweede mispakte Jozef II zich grondig aan de steun van het volk. Hij was er altijd van overtuigd geweest dat hij, aangezien hij enkel het algemeen welzijn nastreefde, ten koste van de geprivilegieerden, nog steeds de steun genoot van de meerderheid van het volk. Het gezond verstand zou Van der Noot wel ontmaskeren als de charlatan die hij was. De keizer hield hier echter geen rekening met de gevolgen van zijn economische hervormingen, die de privileges van de corporaties hadden aangetast, en hoezeer zijn sociale politiek de lagere klassen hadden ontstemd.²⁵¹ Misschien had Jozef, ondanks alle maatregelen, toch nog de impact van de drukpers onderschat. De boodschap die Van der Noot verkondigde sloeg immers wel aan. Velen hadden allicht nog nooit van de Blijde Inkomst gehoord, of kenden de inhoud niet, maar beschouwden Van der Noot, of *Heintje* zoals hij liefkozend werd genoemd, toch als een soort heiland, die het volk kon bevrijden van het despotische juk.

Manifeste du Peuple Brabançon was de publicatie waarmee Van der Noot de stormachtige periode 1787-1789 afsloot en kan beschouwd worden als het begin van de Grote Omwenteling. Het pamflet moet gesitueerd worden in de chaotische laatste maanden van het Oostenrijkse regime. In oktober 1789 waren de leiders van het verzet, zowel vonckisten als statisten, naar het buitenland gevlucht. Breda vormde al sinds het jaar ervoor het bastion van het verzet, van waaruit de strategie werd

²⁴⁷ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances*. XIII. p. 262-270

²⁴⁸ *Ibidem*, p. 263

²⁴⁹ *Ibidem*, p. 270

²⁵⁰ DUCHESNE, (E.). "Noot, Henri-Charles-Nicolas, Vander". kol. 846

²⁵¹ DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie*. p. 250

uitgezet en enorme aantallen pamfletten werden gedrukt om in de Zuidelijke-Nederlanden te kunnen verspreiden. In 1789 begon, wat ondertussen het Comité van Breda werd genoemd, echter ook wapens, uniformen en manschappen te verzamelen om een waar patriottisch leger uit de grond te stampen. De Staatse autoriteiten gedoogden deze activiteiten, tot grote woede van Jozef II.²⁵² Midden oktober had Van der Noot na zijn onsuccesvolle diplomatieke omzwervingen doorheen Europa, het Comité weer vervoegd. Er vonden onderhandelingen plaats om de krachten van de vonckisten en de statisten te bundelen, wat door Van der Noot persoonlijk herhaaldelijk werden opgeblazen. Uiteindelijk kwam men toch tot een vergelijk en werd de Vlaamse kolonel Van der Mersch, een vonckist, aangetrokken om de leiding van de troepen op zich te nemen.²⁵³ Er was echter dringend nood aan een uitgewerkte rechtvaardiging van de geplande militaire actie, wilde het Comité overschakelen naar gewapend verzet. Het moest tevens een uiting zijn van de kersverse unie tussen de vonckisten en statisten. Op 18 oktober publiceerde Van der Noot, die ondertussen zichzelf de gewichtige titel van *agent plénipontentaire du peuple brabançon* had aangemeten, in Breda zijn *Manifeste du Peuple Brabançon* om aan deze vraag te voldoen.

Het traktaat verschilt qua inhoud vrijwel niet van zijn *Mémoire sur les droits* in de zin dat Van der Noot zich ook hier weer beroept op de vermeende Oostenrijkse despotische inbreuken op de Blijde Inkomst. Jozef II kwam zijn deel van het contract niet na en moet dus vervallen verklaard worden. Het manifest werd op 24 oktober in Hoogstraten, net nadat het patriottenleger de grens had overgestoken, door Van der Mersch aan zijn troepen voorgelezen. De preambule van tekst is bizar genoeg letterlijk overgenomen van het essay *Politique Naturelle* van de progressieve materialistische filosoof Holbach.²⁵⁴ Men zou het kunnen opvatten als een spoor van de vonckistische invloed op de redactie van het manifest.²⁵⁵ De tekst vormde de basis voor het veel omvangrijkere *Manifeste par lequel le peuple brabançon déclare l'Empereur Joseph II, duc de Brabant etc., déchu de la souveraineté du duché et pays de Brabant*, wat de 'officiële' vervallenverklaring vormde. De tekst grijpt duidelijk terug naar het opzet van het *Plakkaat van Verlatinghe* uit 1581 en verwijst er ook letterlijk naar.²⁵⁶ Dit manifest betekende echter nog niet het einde van het Oostenrijkse regime (voor de restauratie). Op 27 oktober met de Slag bij Turnhout deelde het patriottenleger, geheel onverwachts en op onwaarschijnlijke wijze, een zware klap uit aan de Oostenrijkse troepen, maar het zou nog tot december duren alvorens de regering de benen nam.²⁵⁷

2.3.3 1789: Strategie van de wanhoop: concessies en amnestie

Naarmate het steeds duidelijker werd dat de situatie onhoudbaar was geworden en de overheid niet meer in staat bleek de veiligheid van haar personeel en instellingen te kunnen garanderen, greep men naar alternatieve middelen om te redden wat er te redden viel. Na de relatieve rust van 1788

²⁵² VANHEMELRYCK, (F.). "Revolutie in Brabant." p. 35

²⁵³ *Ibidem*, p. 40-41

²⁵⁴ VERCRUYSSSE, (J.). "Van der Noot, Holbach et le Manifeste du peuple brabançon". In : *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1968, p. 1222

²⁵⁵ *Ibidem*, p. 1223

²⁵⁶ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances*. XIII. p. 368

²⁵⁷ TASSIER, (S.). *Les démocrates belges de 1789*. Brussel, Hayez, 1989, p. 22

herviel het land in de zomer van 1789 in totale chaos. Aanvankelijk haalde de regering aan het begin van het jaar een grote slag thuis met de instemming van de Eerste Stand met de belastingen. Hiermee deelde het de oppositie een formidabele dreun toe. De weigering van de vorstelijke belastingen was immers het machtigste wapen in handen van het verzet. Door Jozefs compromisloze volharding slaagde men er echter niet in dit momentum vast te houden. Gefrustreerd door de hardnekkige tegenstand en gesterkt door de onzekerheid bij de Derde Stand eiste de keizer in een haast extatische bui de onmiddellijke ratificatie van de belastingen, de reorganisatie van de Derde Stand, het onverwijld doorvoeren van de juridische hervormingen en het ontnemen van de beruchte publicatiebevoegdheid van de Raad van Brabant.²⁵⁸ Om de eisen kracht bij te zetten en een goedkeuring door de Staten te verzekeren, liet generaal d'Alton zijn troepen het Brusselse stadhuis, waar de stemming werd gehouden, omsingelen. De Staten werden op die manier gegijzeld tot er een positief antwoord op de Oostenrijkse eisen uit de bus kwam.²⁵⁹ Het bleef echter niet bij dit ongebruikelijke machtsvertoon. Uiteindelijk hadden de Staten gezwicht bij het zicht van bajonetten en artilleriestukken, maar de Jozefs volharding inzake het Seminarie Generaal, resulteerde vrijwel ogenblikkelijk in een nieuw conflict met de Staten. Woedend en ten einde raad schafte de keizer op 18 juni, wegens hun onophoudelijke ongehoorzaamheid, de Raad en de Staten van Brabant eenvoudigweg af. Daarnaast werd de geldende werking van de Blijde Inkomst eenzijdig opgeheven.²⁶⁰ Raadsheer del Marmol, die bekend stond om zijn anti-Oostenrijkse houding en hiervoor in 1788 naar Antwerpen werd overgeplaatst,²⁶¹ werd bij het verlaten van de raadszaal gearresteerd en opgesloten in de citadel van Antwerpen. De Procureur-generaal beval een huiszoeking bij del Marmol en andere opstandige raadsheren, waarbij al hun papieren in beslag genomen werden. Met deze ontwikkelingen werd het voor de rebelse raadsheren de Jonghe, Charlier, Van Doorslaer en baron d'Overschie, die allen samen met del Marmol naar Antwerpen waren gezonden, te heet onder de voeten en konden nog net op tijd onderduiken.²⁶² De zachtmoedige houding die de keizer nog aannam in 1787 was ver te zoeken. Zijn optreden had veel weg van het despotisme dat zijn tegenstanders hem keer op keer verweten. Tijdgenoten spraken niet geheel onterecht van een jozefijnse staatsgreep. Voortaan zou de keizer zelf regeren en zelf instaan voor de bescherming van zijn onderdanen via rechtvaardige rechtspraak door de Grote Raad van Mechelen.²⁶³

De gebeurtenissen van juni 1789 maakten het doembeeld waar dat het Zuid-Nederlandse volk zou worden overgeleverd worden aan de Oostenrijkse willekeur. Jozefs hardhandig optreden zou de hele opstand in een stroomversnelling brengen. Daarenboven werd het revolutionair klimaat verhit door de revoluties in buurlanden Frankrijk en het Prinsbisdom Luik. Het Comité van Breda voelde dat draagvlak voor militair optreden groot genoeg was. Een gewapende opstand was nakende. In de komende maanden zou blijken dat het leger de grootste moeite had om de talrijke schermutselingen her en der onder controle te krijgen. Het leger kon immers onmogelijk overal tegelijk aanwezig zijn. Constante troepenmanoeuvres waren aan de orde van de dag, waardoor het leger uitgeput, sterk

²⁵⁸ POLASKY, (J.). *Revolution in Brussels*. p. 87-88

²⁵⁹ *Idem*

²⁶⁰ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances*. XIII. p. 304

²⁶¹ Zie *infra*

²⁶² GAILLARD, (A.). *Le conseil de Brabant*. p. 426

²⁶³ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances*. XIII. p. 304

versnipperd en vooral zeer kwetsbaar werd, wat in Turnhout pijnlijk duidelijk zou worden. De aanhoudende onrust in Brussel sloeg over naar de andere Brabantse steden, waardoor het land op korte tijd onbestuurbaar raakte.²⁶⁴ Het is in dit klimaat dat de Oostenrijkse regering trachtte de meubelen te redden met krampachtige en inspiratieloze maatregelen.

Er werd reeds aangegeven dat desertie een endemisch probleem was binnen het Zuid-Nederlandse garnizoen. In het patriottische kamp was men zich bewust van deze problematiek en zette vol in op het aansporen deserteurs om de rangen van het keizerlijke leger uit te dunnen en het moreel verder naar beneden te halen.²⁶⁵ Dat het verzet in zijn opzet slaagde kan afgeleid worden aan de twee amnestie-edicten voor deserteurs uit 1788 en 1789.²⁶⁶ Dat men amnestie verleende (én verlengde) voor zo'n ernstig vergrijp wijst erop dat het probleem van die aard was dat het klassieke vuurpeloton wellicht overuren zou moeten draaien, wat de regimenten nog meer zou decimeren. De legerleiding had immers geen enkele man op overschot. Dit werd duidelijk door de vergeefse poging van de regering om de keizersgezinde reactie op het Vlaamse platteland uit te buiten met de oprichting van een '*Corps des chasseurs de la jeunesse du plat-pays pour le service de l'Empereur*',²⁶⁷ of de verhoging van de soldij om het aantal deserteurs te drukken en nieuwe rekruten aan te trekken.²⁶⁸

In het najaar van 1789 werd het land een stuurloos schip. Lang had Jozef de geruchten dat er zich een groot rebellenleger verzamelde in het buitenland weggewuifd als patriottische propaganda,²⁶⁹ maar toen het tegendeel steeds duidelijker werd, werden toch maatregelen genomen. De keizer besliste om de prioriteiten van het vervolgingsapparaat te verleggen naar ronselaars en rekruten van het rebellenleger²⁷⁰ en legde beslag op twaalf abdijen die als de voornaamste geldschietters van het Comité van Breda werden gezien.²⁷¹ Edellieden en abten die in de maanden voordien het land waren ontvlucht werden bevolen te terug te keren, op straffe van eeuwige verbanning en confiscatie van goederen in het geval van edellieden.²⁷² Op zich was dit een slimme zet: nu de geldkraan dichtgedraaid werd kon het Comité niet langer talmen aan de grens om de getalsterkte op te drijven en zag het zich genoodzaakt voortijdig de stellingen te verlaten.²⁷³ Deze maatregelen kwamen echter te laat en nog steeds was men ervan overtuigd dat de adel en statisten van Van der Noot het voortouw namen in de rebellie, terwijl in werkelijkheid de vonckisten, die tot dan toe relatief goed onder de radar hadden weten te blijven, steeds de drijvende kracht achter de gewapende opstand waren geweest.²⁷⁴ Het zou een van de vele dure Oostenrijkse misvattingen zijn die te wijten waren aan gebrekkige inlichtingsstromen. Zo was men ook niet op de hoogte van de grote onderlinge

²⁶⁴ HEIRWEGH, (J.J.). "Het einde van het Ancien Régime". p. 478

²⁶⁵ *Idem*

²⁶⁶ Zie supra

²⁶⁷ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances. XIII.* p. 375

²⁶⁸ *Verzameling brieven van Keizer Josephus II aan Generaal d'Alton.* p. 44-45

²⁶⁹ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances. XIII.* p. 335

²⁷⁰ *Ibidem*, p. 351

²⁷¹ *Ibidem*, p. 350

²⁷² *Ibidem*, p. 351

²⁷³ HEIRWEGH, (J.J.). "Het einde van het Ancien Régime". p. 479

²⁷⁴ VAN DEN BROECK, (J.). *J.B.C. Verlooy.* p. 119-121

spanningen in het kamp van de oppositie, kennis die de oppositie uiteen had kunnen drijven. In plaats daarvan dreef de Oostenrijkse aanpak beide partijen verder in mekaars armen.²⁷⁵

Het kleine patriottenleger van slechts zo'n vijfduizend man sterk dat eind oktober uiteindelijk de grens overstak leek aanvankelijk geen al te grote bedreiging, maar in tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt, was de Slag van Turnhout (27 oktober) niet de doorslaggevende veldslag die de rebellen de bovenhand bezorgde over de Oostenrijkse troepen. Het was echter wel de eerste keer dat het leger een duidelijke nederlaag leed en dan nog tegen een slecht getrainde minderheid. Het belang van de patriottische overwinning was veel eerder symbolisch dan militair, gezien de Oostenrijkse nederlaag grotendeels op het conto van generaal Schröder te schrijven was. Hij had zich met zijn numerieke overwicht laten verleiden tot straatgevechten in het nauwe stadscentrum en moest hiervoor het gelag betalen. De rebellen konden echter niet lang vieren en moesten al snel de wijk nemen voor Oostenrijkse versterkingen. In deze beweging raakten de troepen verspreid en moest men naar Vlaanderen uitwijken om te hergroeperen en nieuwe rekruten aan te trekken.²⁷⁶ De verdienste van de overwinning in Turnhout lag vooral in de herbevestiging van de zwakheid van de keizerlijke troepen, wat het zelfvertrouwen en de aantrekkingskracht van de patriotten de hoogte in stuwde. Jozef II was furieus over de beschamende vertoning van Schröder en zijn manschappen. De generaal werd met onmiddellijke ingang uit zijn functie ontheven en er werd een onderzoek bevolen naar degenen die aan hun plicht verzaakt hadden.²⁷⁷

De invasie van het patriottenleger was een spectaculaire en gedurfde operatie die tot de verbeelding sprak van menig tijdgenoot, maar het werkelijke gevaar voor het regime kwam van binnen de landsgrenzen. Terwijl de regering zich focuste op de buitenlandse dreiging, onderhielden de vonckisten vanuit Brussel ongestoord de agitatie via een uitgewerkt netwerk over het hele land. Generaal d'Alton was de enige die inzag dat het vonckistische gevaar niet onderschat mocht worden, daar hij ondervonden had dat het de vonckisten waren die verantwoordelijk waren voor het aansporen van desertie en het ronselen van rekruten voor Breda.²⁷⁸ Trauttmansdorff zweeg echter in alle talen over de opruiende activiteiten van de vonckisten en berichtte aan de keizer enkel over de rebellenleger in Breda.²⁷⁹ In deze tijden van nood was de spraakmakende verzameling van troepen aan de grens voor de minister wellicht het gedroomde excuus om de Weense aandacht af te leiden van de uiterst ontvlambare situatie in het eigen land. Met de nakende invasie heerste niet enkel in de steden, maar nu ook op het platteland een grimmige en uiterst instabiele sfeer, die veel weg had van een regelrechte oorlogssituatie. Getuige hiervan was d'Altons dreigement om alle revolterende dorpen plat te branden, naar aanleiding van verschillende incidenten waar wapens gevonden werden bij plattelandsbewoners. Hij was daarbij bereid de levens van onschuldigen op te offeren, indien ze zich tussen de schuldigen bevonden.²⁸⁰ Het contrast met de zachtmoedige en paternalistische aanpak van de troebelen in 1787 kan niet groter zijn.

In de weken na Turnhout verspreiden de schermutselingen naar Vlaanderen, waar de positie van de Oostenrijkers in Gent na verloop van tijd onhoudbaar bleek. Met de evacuatie van Gent werd

²⁷⁵ HEIRWEGH, (J.J.). "Het einde van het Ancien Régime". p. 480-481

²⁷⁶ *Ibidem*, p. 480

²⁷⁷ *Verzameling brieven van Keizer Josephus II aan Generaal d'Alton*. p. 75-76

²⁷⁸ VAN DEN BROECK, (J.). *J.B.C. Verlooy*. p. 119

²⁷⁹ *Ibidem*, p. 120

²⁸⁰ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances*. XIII. p. 371

midden november het verval definitief ingezet. In de correspondentie met d'Alton leek de keizer zich al te hebben neergelegd bij de nederlaag. Op het bericht dat Gent verloren was kreeg d'Alton een opvallend kort antwoord met de boodschap dat het beperken van de schade de enige overgebleven optie was.²⁸¹ In de tijd dat de generaal zijn antwoord kreeg had het Gentse scenario zich reeds herhaald in Bergen en rukten de patriotten terug op richting Brabant.²⁸² De wanhoop was compleet. Het leger deserterde massaal en leek tot nergens meer in staat. Ook de landvoogden kozen het hazenpad. Trauttmansdorff en d'Alton wisten dat ze niet moesten rekenen op versterkingen door de oorlog met de Turken, en ook de keizer, wiens gezondheid doorheen 1789 pijlsnel achteruitging, had niet langer de kracht om het heft in eigen handen te nemen en gaf Trauttmansdorff de volledige volmacht om te regeren in zijn naam.²⁸³ Ondertussen had de opeenvolging van tegenslagen de levensbelangrijke goede verstandhouding tussen de minister en zijn commandant sterk onder druk gezet. De correspondentie tussen de twee was gereduceerd tot een voortdurend gebekvecht, wat een koelbloedige aanpak van de situatie natuurlijk verder onmogelijk maakte.²⁸⁴ De minister, ooit zo daadkrachtig, capituleerde. Eerst ondernam hij een vergeefse poging tot onderhandelen met het Comité van Breda en daarna besloot hij eind november eenzijdig het roer volledig om te gooien: de Raad en Staten van Brabant werden hersteld, het Seminarie-Generaal werd opgeschort, de Blijde Inkomst had opnieuw kracht van wet, en misschien nog het meest opmerkelijk: volledige amnestie werd uitgeschreven voor alle betrokkenen aan de troebelen van 1787 tot 1789.²⁸⁵ Alle hangende processen werden met onmiddellijke ingang beëindigd en de tralies van de Brusselse Hallepoort- en Treurenberggevangenis zwaaiden open.²⁸⁶ Deze drastische toegevingen zouden het land moeten terugbrengen naar de situatie van voor 1787 en zou dus de pacificatie van het conflict moeten betekenen. De maatregelen kwamen echter te laat. Hoewel de onafhankelijkheid aanvankelijk niet het doel van de opstand was, hadden de onverhoopte militaire successen en het als een kaartenhuis ineens stortende regime de rebellen in de positie geplaatst die het afdwingen van deze onafhankelijkheid mogelijk maakte. De patriotten zetten hun opmars door Brabant voort en het leger trok zich eind december terug op Luxemburg, en met hun vluchtte de regering het land uit.

Het amnestie-edict van 25 november had een eind moeten maken aan de werkzaamheden van het Officie-Fiscaal omtrent de opstand. Toch bleek niets minder waar. Jozef II, die in februari 1790 het leven liet, had in zijn laatste dagen moeten zien hoe zijn regering de volledige controle over de Zuidelijke Nederlanden verloor. Hij had echter niet meer kunnen meemaken dat de Verenigde Nederlandse Staten²⁸⁷, door omstandigheden die ons hier te ver zouden leiden, geen lang leven beschoren was. Jozefs broer en opvolger Leopold II slaagde erin opnieuw de controle te verwerven over de weerspannige provincies. Na de overgave van de rebellen en de restauratie van de Oostenrijkse bestuursorganen besloot de nieuwe keizer verder te gaan op de weg die

²⁸¹ *Verzameling brieven van Keizer Josephus II aan Generaal d'Alton*, p. 82

²⁸² HEIRWEGH, (J.J.). "Het einde van het Ancien Régime". p. 480

²⁸³ DAVIS, (W.W.). *Joseph II*, p. 261

²⁸⁴ *Idem*

²⁸⁵ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances*. XIII. p. 378-383

²⁸⁶ RAAand, OFRvB, nr. 1002/2, *Jacques Bernard Schepens*

²⁸⁷ De officiële naam van het onafhankelijke België in 1790.

Trauttmansdorff destijds ingeslagen was en een verzoenende koers te varen. Leopold herbevestigde de amnestie van 1789 en breidde die uit naar de acties van de Verenigde Nederlandse Staten.²⁸⁸ Van enige vergelding mocht dus geen sprake zijn, maar toch liepen nog verschillende processen en werden nog massaal arrestaties verricht.²⁸⁹ In correspondentie tussen Kaunitz en de nieuwe gevolmachtigd minister Florimond de Mercy-Argenteau wees de kanselier erop dat de keizer deze amnestie een zeer strikte betekenis gaf: “...on prend le charge sur le vrai sens de mot amnistie, qui n’est qu’un pardon général, qu’un Souverain a bien voulu accorder à des sujets rebelles sur le passé, et nullement la promesse l’impunité pour l’avenir.”²⁹⁰ Het toont aan dat het patriottische gedachtegoed ook na de Oostenrijkse restauratie voor problemen bleef zorgen. De vervolgingen tussen 1791 en 1793 moeten dan ook gezien worden binnen de context van deze restauratie en de pogingen tot consolidatie van het Oostenrijks gezag na de Omwenteling. Ook bij de troonsbestijging van Frans I werd deze amnestie verlengd in ruil voor gehoorzaamheid: “...Nous accordons et prononçons, en faveur de tous les habitans du Brabant sans aucune exception, un Oubli parfait et une Amnistie entière et absolue de tous les crimes, délits et désordres dont l’Insurrection de 1789 et 1790 a été accompagnée et qui y ont en rapport; faisant défense à Nos Conseillers Fiscaux et à tous autres Officiers de Justice ou de Police, d’entamer à charge desdits habitans aucune poursuite ou de donner suite à celles déjà intentées du chef des crimes, délits et désordres susmentionnés, à l’égard desquels Nous leur imposons un silence perpétuel.”²⁹¹ Dit maakte officieel een einde aan het juridische luik van de Brabantse Omwenteling.

²⁸⁸ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances*. XIII. p. 607

²⁸⁹ Zie infra

²⁹⁰ ARA, Microfilms Wenen, Rep. DD A, Weisungen, nr. 1756

²⁹¹ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances*. XV. p. 14

Deel 3 : Politieke processen 1788-1793

Hoofdstuk 1 Inleiding

De Raad van Brabant was, als hoogste juridisch orgaan in deze provincie, bevoegd voor het vervolgen en berechten van politieke misdrijven inzake schending van de openbare orde en samenzwering tegen de staat, gezien deze materie tot de vorstelijke *casus reservati* behoorden.²⁹² De vervolgingen door het Officie-Fiscaal van de Raad van Brabant moesten tonen dat de ongehoorzaamheid van de onderdanen tegenover hun vorst niet ongestraft zou blijven. Daarnaast moest een voorbeeld gesteld worden om anderen af te raden zich te vergrijpen aan de onlusten. De processen zouden het sluitstuk van de Oostenrijkse reactie moeten vormen. Het is maar de vraag in hoeverre de werkzaamheden van het Officie-Fiscaal beantwoordden aan de strategie die in Wenen en Brussel uitgezet werd. De meest spraakmakende zaken zullen in detail besproken worden en worden gekoppeld aan gelijkenissen of verschillen met andere zaken.

In dit deel worden de procedures van het Officie-Fiscaal getoetst aan de vervolgingsstrategie die hierboven uiteengezet werd. Vormden de politieke processen louter de neerslag van het vervolgingsbeleid of deden omstandigheden het Officie-Fiscaal afwijken van het plan van de keizer en de gevlucht minister en waarom? Dit is een cruciale vraag die komt bovendrijven bij de analyse van de documenten. Men kan nooit blindelings vertrouwen op de hele resem edicten, decreten, ordonnanties en proclamaties die het oproer aan banden trachtten te leggen om een oordeel te vellen over de krachtadigheid van het Oostenrijkse optreden. Het ligt immers in de aard van de situatie waarin de Oostenrijkse regering zich bevond dat men zich niet mag laten verleiden door al te voor de hand liggende naïeve conclusies die de bronnen op eerste zicht laten uitschijnen. Men moet in acht nemen dat ook de vervolgingsdocumenten niet het volledige verhaal vertellen, hoewel ze ons een blik gunnen op een heel ander niveau en een andere fase van het vervolgingsproces. Daarnaast worden de afzonderlijke zaken, die in de bronnen vaak zeer serieel en contextloos worden weergegeven, terug in hun context geplaatst om hun bredere betekenis binnen de Brabantse Omwenteling aan te tonen.

Een belangrijke opmerking: het is doorheen het onderzoek steeds duidelijker geworden dat het gevaarlijk is om aan de hand van de vervolgingsdocumenten kwantitatieve conclusies te vormen. Het archief van de politieke processen tussen 1788 en 1793 bevat stukken voor 21 processen tegen 24 verschillende personen. Het is evident dat dat aantal in werkelijkheid een stuk hoger lag. Niet alle arrestaties leidden immers noodzakelijk tot een vervolging door het Officie-Fiscaal. Het omgekeerde

²⁹² PUT, (E.). "Raad van Brabant." p. 158

was ook het geval, denk maar aan de zaak Van der Noot.²⁹³ Deze beperkte selectie maakt het echter des te interessanter na te gaan welke personen dan wel geïdendeerd werden uit de massa oproerkraaiers, verdelers van pamfletten, vrijwilligers, drukkers, ronselaars, journalisten, plunderaars, militairen, juristen en opstandige abten die zich gekeerd hadden tegen het keizerlijke gezag.

Dezelfde voorzichtigheid moet men aan de dag leggen bij de analyse van de vonnissen in deze zaken. Zoals in het eerste hoofdstuk van dit schrijven werd aangetoond, lenen de vonnisboeken van de Raad van Brabant zich niet tot een kwantitatieve analyse, daar veel vonnissen, vooral in criminele zaken, zelfs nooit geregistreerd werden. Daarnaast leidde zeker niet elk proces tot een vonnis.

²⁹³ Zie supra

Hoofdstuk 2 Politieke processen

2.1 Georges Iwyns (1788-1789)

De bedenkelijke eer om als eerste voor te komen in de vervolgingsdocumenten van het Officie-Fiscaal komt toe aan een zekere George Iwyns. Het betrof een veertigjarige voerman uit Sint-Truiden die aan de Tiense Poort in Leuven gearresteerd werd. Toen soldaten zijn kar doorzochten ontdekten ze dat de man in kwestie een compromitterende lading vervoerde. In een zak werden drie pakketten met exemplaren van *verscheyde gedruckte ende oproerighe schriften* aangetroffen, waarna Iwyns onmiddellijk in de boeien geslagen werd. De werken waarvan sprake betroffen een depeche aan de Staten van Brabant, een pastorale brief van Kardinaal Frankenberg, een rekwes van de verbannen leden van de Leuvense universiteit aan de Staten van Brabant, het klerikale pamflet *Votum Cleri Diocesis Gandavensis* en het pamflet *Recueil des représentations protestations et réclamations* van Feller.²⁹⁴ De ongelukkige werd afgevoerd naar de Treurenberggevangenis in Brussel en Substituut-procureur De Leenheer vroeg de veroordeling tot het betalen van de proceskosten bovenop een boete van honderd pattacons.²⁹⁵ In zijn verhoor probeert de beschuldigde zich te verdedigen met een verklaring van de druksels door onbekende in zijn kar werden gelegd.²⁹⁶ Het mocht echter niet baten: de beschuldigde werd veroordeeld tot het betalen van een totaalbedrag van 280 gulden.²⁹⁷

De zaak Iwyns is op zich weinig spraakmakend, maar leert ons hoe de overtreders van de nieuwe wetten op censuur en persmisdrijven werden gevat en berecht. De volgende processen kennen allen een gelijkaardig verloop en uitkomst.

²⁹⁴ RAAnd, OFRvB, nr. 1002/1, *Georges Iwyns. Proces Verbaal van aanhouding*

²⁹⁵ *Idem*

²⁹⁶ *Ibidem*, Examen

²⁹⁷ *Ibidem*, Consignatie

2.2 François-Martin Mens (1788-1789)

De zaak tegen François-Martin Mens, een 24-jarige Antwerpse zijdehandelaar, is, met meer dan 400 stukken, veruit de meest omvangrijke en complexe die het Officie-Fiscaal voorgescheteld kreeg. Mens was een populair figuur in Antwerpse patriottische kringen en wordt omschreven als een pionier van het verzet, nog voor Van der Noot ten tonele verscheen.²⁹⁸ De zaak is een constante opeenvolging van rekwesten over en weer, allerlei interventies door verschillende niveaus, ellenlange getuigenverhoren en een waslijst aan beschuldigingen. Doorheen het proces worden de beschuldigingen aan het adres van Mens voortdurend aangedikt met nieuwe feiten. Volgens Substituut-procureur Schepmans had de man zoveel op zijn kerfstok dat de titel van de procesbundel droogweg luidt: “*François-Martin Mens, bourgeois d’Anvers, impliqué dans les troubles de cette ville*”. Het proces Mens vormt de ideale illustratie van de rompslomp die onvermijdelijk gepaard ging met de werking van het oude rechtssysteem en het onvermogen om ook complexere zaken efficiënt en in een aanvaardbaar tijdsbestek af te handelen. De moeizame werking van de Raad van Brabant typeert ook de onmacht van dit rechtscollege om naar behoren te functioneren in de context van de Brabantse Omwenteling. De nood naar een vorm van snelrecht was enorm hoog, wilde men een vuist maken tegen de opstand.

2.2.1 De Raad van Brabant in Antwerpen

De zaak Mens kaderde binnen het eenmalige experiment van de regering om een deel van de Brabantse raadsheren naar een opstandige stad te sturen om aldaar op locatie als het ware een miniatuurversie van de Raad van Brabant op te richten om de troebelen van kortbij te kunnen aanpakken. Eind 1787 dreigden de problemen in Antwerpen danig uit de hand te lopen dat men besliste iets nieuws te ondernemen. Al bij aanvang van het oproer had de regering er steeds voor geopteerd om de meest vijandige raadsheren zo ver mogelijk van de troebelen te houden en de processen dus in handen te geven van keizersgezinde raadsheren.²⁹⁹ In deze optiek besliste de regering om de troebelen in Antwerpen aan te pakken door het sturen van expeditie wiens leden uitgekozen werden op hun aversie tegenover de keizerlijk hervormingen. Hun opdracht bestond eruit om er alles aan te doen de openbare orde te bewaren.³⁰⁰ Het was vanaf het begin aan duidelijk dat deze speciale Antwerpse kamer niet naar behoren zou functioneren. Ten eerste was de gok van de regering om anti-Oostenrijkse raadsheren te sturen om de Antwerpenaren niet te veel voor het hoofd te stoten verkeerd uitgedraaid. De komst van de fiscalen De Leenheer en Schepmans, die verbonden werden aan de Antwerpse kamer, werd door de Antwerpenaren zeer vijandig onthaald. Prompt werd een lastercampagne opgezet om aan te tonen dat de keizer de inquisitie naar Antwerpen had gehaald.³⁰¹ De Antwerpse kamer, en in het bijzonder de Fiscalen, hadden vanaf dag

²⁹⁸ GOETHALS, (M.). “Révolution Brabançonne”. In: *Trésor Nationale. Recueil historique, littéraire, scientifique, artistique, commercial et industriel. Tome Troisième*. Brussel, Wouters, 1843, p. 50 en 52

²⁹⁹ GAILLARD, (A.). *Le conseil de Brabant*. p. 416.

³⁰⁰ *Ibidem*, p. 417

³⁰¹ RAAnd, OFRvB, nr. 1002/2, *François-Martin Mens*

één af te rekenen met een grote tegenwerking vanwege de Antwerpenaren. Zo slaagde men er niet eens in de fiscalen van onderdak te voorzien, daar niemand hen wilde ontvangen.³⁰² Ten tweede bleek ook dat het eigenlijke doel van de expeditie naar Antwerpen niet zozeer het handhaven van de orde en het herstellen van het vorstelijk gezag was. De regering was in eerste plaats bekommerd met het afzonderen van de gevaarlijke raadsheren uit Brussel, zodat ze daar de goede werking van de Raad niet langer zouden konden verstoren. Trauttmansdorff schreef aan Kaunitz dat “...les différents membres ont jusqu'à présent contrecarré constamment les justes vues que nous avons sur le Conseil de Brabant. L'on aura ainsi ce que l'on n'avoit pas auparavant, des juges neutres dans le cas de poursuite contre des coupables dont l'impunité a fait le plus de mal”.³⁰³ Daarenboven kregen de substituten De Leenheer en Schepmans de geheime opdracht om dagelijks het doen en laten van de raadsheren aan de Procureur-Generaal te rapporteren.³⁰⁴ De hele affaire leek hierdoor eerder een zorgvuldig geplande interne afrekening te zijn dan een maatregel om de troebelen aan te pakken.

2.2.2 Het proces Mens

Ondanks de grote hetze bleven de werkzaamheden van de Antwerpse kamer vermoedelijk zeer beperkt. Zo is in het archief enkel de zaak Mens terug te vinden als product van de Antwerpse kamer.

Zoals gezegd, valt dit proces op door zijn enorme omvang en bizarre verloop. Het eerste document zet al meteen de toon. Kolonel de Lünden brengt aan de Raad verslag uit van het verhoor van ene soldaat Dewetter door de krijgsraad van het Regiment Clairfait. De soldaat zou de gevangene Mens, die nog maar net opgesloten zat in de citadel, hebben geholpen te ontsnappen. Mens had de bedenkelijke standvastigheid van de Oostenrijkse militairen weer eens bevestigd door de wacht te kunnen omkopen voor de schamele prijs van drie glazen witbier, waarna de gevangene mocht ontsnappen door het venster. Ver kwam Mens echter niet. Na een spectaculaire achtervolging door de Antwerpse binnenstad kon hij opnieuw gevat worden door een Oostenrijkse patrouille.³⁰⁵ Substituut procureur-generaal Schepmans besloot geen verdere risico's te nemen en plaatste de gevangene over naar de Hallepoort in Brussel.³⁰⁶

Aanvankelijk is het niet echt duidelijk waarom de gevangene in kwestie net vastgehouden werd. Initieel schreeuwt Mens zijn onschuld uit en richt hij zich zelfs persoonlijk tot Trauttmansdorff om zijn trouw aan de keizer te verklaren. Hij bekende lid te zijn geweest van het Antwerpse vrijwilligerskorps, maar trachtte dit te rechtvaardigen met het verhaal dat de vrijwilligerskorpsen enkel opgericht waren op vraag van de magistraat ter bewaring van de openbare orde.³⁰⁷ Doorheen het onderzoek komen echter steeds meer feiten naar boven die Mens in een lastig parket brengen. Schepmans sommeert een heel leger getuigen die Mens identificeren als een ware patriot. Getuigen hadden hem, getooid in de Brabantse driekleur, pamfletten en petitieën zien uitdelen en vrijwilligers

³⁰² GAILLARD, (A.). *Le conseil de Brabant*. p. 417-418

³⁰³ *Ibidem*, p. 417

³⁰⁴ *Idem*

³⁰⁵ RAAand, OFRvB, nr. 1002/2, *François-Martin Mens*. Justice Militaire du Régiment Clairfait

³⁰⁶ *Ibidem*, Examen

³⁰⁷ *Ibidem*, Representatie aan Trauttmansdorff

zien ronselen in de kroegen.³⁰⁸ Mens kon niet langer ontkennen en hij beweerde dat hij ongewild uit nieuwsgierigheid werd meegezogen in de opruiende activiteiten van de patriotten Somers en Lincé, eveneens twee prominente figuren binnen het Antwerpse patriottische milieu, die later ook nog gearresteerd zouden worden.³⁰⁹

Het is opmerkelijk te zien welke ijver Schepmans aan de dag legde om zoveel mogelijk beschuldigend materiaal tegen Mens te verzamelen. Het aantal getuigen dat moet verschijnen overstijgt dat van de andere zaken met een veelvoud. Iedereen die Mens kende, of zou kunnen kennen werd opgeroepen. Vooral de vele stamgasten en het personeel van de herberg *de Kroon*, die bekend stond als een patriottisch hoofdkwartier dat Mens frequenteerde, passeerden de revue.³¹⁰ De vlijt van de Substituut-procureur kende geen grenzen. Er werd duchtig gespit in het verleden van de gevangene om hem weer nieuwe feiten ten laste te leggen. Zo herinnerde een getuige zich dat Mens zich publiekelijk negatief had uitgelaten tegenover een keizersgezinde man die een patriottisch pamflet van de deur van kathedraal had gescheurd.³¹¹ De verhoren staan bol van zulke kleine anekdotes die opgerakeld werden door de talrijke getuigen. Het Officie-Fiscaal hamerde sterk op een eventuele connectie tussen Mens en Van der Noot. Op de vraag of hij ooit enig contact had met Van der Noot antwoordde Mens dat hij Van der Noot slechts één keer in de verte had gezien, tijdens de opleiding van de vrijwilligerskorpsen in een klooster in Brussel en dat hij niemand kende die enig contact met hem onderhield.³¹²

Het spreekt voor zich dat de werklust van de procureur de procesduur geen goed deed. Ondertussen werd Mens in zijn cel ernstig ziek. De familie van Mens probeerde tevergeefs de gevangene vrij te krijgen op grond van zijn zwakke gezondheid, maar kon enkel verkrijgen dat hij werd overgeplaatst naar een comfortabelere cel met open haard, die op bevel van de Raad van Brabant te allen tijde brandende gehouden moest worden.³¹³ Mens' toestand was zo ernstig dat hij onder constant toezicht van Dr. Caels stond. De dokter drong erop aan dat de wacht, die na de ontsnappingspoging in de cel werd geposteerd, te verwijderen, wilde men de genezing van zijn patiënt bevorderen.³¹⁴ Schepmans vertrouwde de gevangene echter voor geen haar en wilde van geen wijken weten. Hij vond dat gevangene al genoeg gunsten verleend waren, zeker gezien de ernst van het misdrijf en zijn ontsnappingspoging in Antwerpen. Sterker nog, Schepmans voerde de bewaking van zijn cel op en beperkte zijn bezoek. Zelfs de dokter en aalmoezenier mochten enkel onder eed zijn cel betreden, zodat zij niet konden bijdragen tot een nieuwe ontsnappingspoging.³¹⁵ Al die tijd gingen de verhoren gewoon verder en hoewel ze ernstig vertraagd werden door de slechte gezondheid van de beklaagde moesten weer maar liefst 52 getuigen verschijnen.³¹⁶

Terug in Antwerpen vernam men het nieuws van zijn slechte gezondheid, waardoor, ongetwijfeld aangedikt door allerlei geruchten over foltering, Mens plots een martelaar werd.

³⁰⁸ *Ibidem*, Informatie preparatoire

³⁰⁹ RAAnd, OFRvB, nr. 1003/1, *De Noter, Somers & Lincé*

³¹⁰ RAAnd, OFRvB, nr. 1002/2, *François-Martin Mens*. Examen

³¹¹ *Idem*

³¹² *Ibidem*, Examen preparatoire

³¹³ *Ibidem*, Rekwest van Mvr. Mens aan de Raad van Brabant

³¹⁴ *Ibidem*, Doktersrapport

³¹⁵ *Ibidem*, Advies Schepmans

³¹⁶ *Ibidem*, Verbaal

Chef-Espion Cuylen berichtte over de stijgende populariteit van de gevangene. In de stad werden knopen en zakdoeken verspreid met daarop de beeltenis van de kersverse held, terwijl er voorbereidingen werden getroffen voor een feestelijke ontvangst bij zijn terugkeer, indien zijn onschuld bewezen zou zijn.³¹⁷

Zo'n vaart liep het echter nog niet. Terwijl de Antwerpenaren overtuigd waren van een goede afloop, volhardde Schepmans. De situatie werd echter onhoudbaar. De aanhoudende ziekte van de gevangene, gecombineerd met de lange duur van zijn hechtenis en zijn grote populariteit in zijn thuisstad deden zijn kansen op het verkrijgen gratie aanzienlijk stijgen. Na vele verzoeken door Mens en zijn entourage werd hem uiteindelijk op 21 april 1789 gratie toegekend door de landvoogden, na eerst advies in te winnen bij de Raad van Brabant en het Officie-Fiscaal. Opmerkelijk genoeg luidde dit advies unaniem positief. Beiden waren van mening dat de gevangene genoeg geleden had.³¹⁸ Na bijna twee jaar in hechtenis te hebben doorgebracht, kwam Mens eindelijk op vrije voeten. Hij hield zich echter niet gedeisd en besloot zich opnieuw in te zetten voor de patriottische zaak, wat hem opnieuw onder de aandacht van de regering bracht. Cuylen meldde dat Mens, "*dont-je ne soupçonne pas le coeur changé en faveur de la bonne cause*" meermaals gezien werd in het bijzijn van de notoire patriotten Van Cannaert, Janssens en Meyers.³¹⁹

Alle inspanningen van het Officie-Fiscaal ten spijt, werd de zaak beëindigd met de toekenning van gratie. Het maakte duidelijk dat de Antwerpse kamer in feite niets meer dan een lege doos was. Rapédius de Berg merkte trouwens op dat veel van de problemen van de Antwerpse kamer te wijten waren aan het gebrek aan ervaring bij de substituten De Leenheer en Schepmans, die ondanks hun bewonderenswaardige ijver (nog) niet over de vereiste talenten beschikten voor het ambt. Zo moest de regering hen, door gebrek aan sturing door het Officie-Fiscaal, dagelijks onderwijzen in de procedure van het Officie-Fiscaal.³²⁰ Trauttmansdorff zag zich overigens genoodzaakt de werking van de kamer voortijdig te beëindigen wegens aanhoudend protest binnen de Raad. Bovendien zag de minister in dat het afzonderen van de weerspannige raadsheren het gezag van de Raad van Brabant in Brussel enkel maar kon ondermijnen. Er kon immers enkel sprake zijn van een krachtdadig beleid als de Raad als één geheel opereerde.³²¹ Dit illustreert weer de paradoxale relatie tussen de regering en de Raad van Brabant. De Raad liet zich niet aan de kant schuiven: de regering zou de orde nooit kunnen herstellen zonder het optreden van de Raad van Brabant.

2.3 Marie-Thérèse Pinaut (1788-1789)

Marie-Thérèse Pinaut, geboren als Jeanne de Bellem, is de eerste en enige vrouw die voorkomt in de procesbundels. De arrestatie van Pinaut was een grote overwinning voor de regering. Ze was immers

³¹⁷ GOETHALS, (M.). "Révolution Brabançonne", p. 52-53

³¹⁸ RAAand, OFRvB, nr. 1002/2, *François-Martin Mens*. Advies Officie Fiscaal inzake gratie

³¹⁹ CUYLEN, (A.F.). *Collection des lettres*. 8 octobre 1789

³²⁰ GERARD, (P.A.). *Ferdinand Rapédius de Berg*. Vol. II. p. 96

³²¹ GAILLARD, (A.). *Le conseil de Brabant*. p. 419

niemand minder dan de maîtresse en vertrouwenspersoon van Van der Noot en een belangrijk figuur in patriottische kringen. In de literatuur werd ze zelfs vaak omschreven als ‘*la Pompadour des Pays-Bas*’³²² door haar rol als tussenpersoon in het geheime informatienetwerk rond Van der Noot. Personen die liever niet gezien werden in het bijzijn van Van der Noot richtten zich tot haar om alsnog met hem contact te houden.³²³ Op deze positie beschikte ze over een schat aan informatie, die de regering maar al te graag wilde uitputten.

Madame de Bellem was van zeer eenvoudige komaf. Ze werkte als een dienstster voor rijke families en sommige bronnen beweren zelfs dat ze een prostitué was geweest.³²⁴ Wat wel zeker is, is dat ze het momentum van de Brabantse Omwenteling handig wist te gebruiken om zich op te werken in de Brusselse politieke kringen. Naast haar sleutelpositie in het patriottische netwerk speelde ze ook een actieve rol in het oproer. Zo had ze in 1787 honderden pamfletten geschreven en deelde ze die ook zelf uit samen met haar dochter Marianne.³²⁵ Ze creëerde tal van patriottische leuzen die toen grote bekendheid genoten, zoals: *Peuple Belgique / cour tyrannique / faisons comme l’amérique*.³²⁶

In de zomer van 1788 werd Pinaut door de Oostenrijkse spionnen als een van de kopstukken van het verzet geïdentificeerd, waarna Jozef II haar arrestatie beval, samen met die van Van der Noot, Goffin en Saegermans. Deze laatsten konden allen tijdig ontkomen en enkel Pinaut kon gevat worden. Ze werd officieel enkel opgepakt op grond van verdenking van de distributie van pamfletten en over haar band met Van der Noot werd aanvankelijk geen woord gerept. Er kan echter geen twijfel bestaan over de achterliggende redenen voor de aanhouding. Pinauts unieke positie in het web van de oppositie maakten haar een begeerde prooi voor de regering.

Opmerkelijk is dat Van der Noot zijn geliefde bleef bezoeken toen ze opgesloten zat in de Hallepoort, waarmee hij zich vrijwillig in het hol van de leeuw begaf. Op de vraag of men hem niet gewoon terplekke kon arresteren antwoordde Trauttmansdorff dat Van der Noot Pinaut bezocht in zijn hoedanigheid van advocaat en niet als leider van de statisten. De minister wilde het dus niet riskeren de rechten van de verdediging te schenden nog voor het tot een arrestatie kon komen.³²⁷ Trauttmansdorffs ridderlijkheid zou hem later nog zuur opbreken.

Ook bleef de Bellem vanuit haar cel in het geheim briefwisseling onderhouden met Van der Noot in Londen en andere patriottische kopstukken. Hoewel zijn maîtresse Van der Noot vooral op de hoogte hield van de politieke gebeurtenissen in de Zuidelijke Nederlanden, tonen de brieven ook een andere, minder gewichtige kant van de Brabantse Omwenteling. Zo werd duidelijk dat Van der Noot het niet erg naar zijn zin had in Londen, daar hij uitgebreid klaagde over de kwaliteit van het Engelse bier en hun primitieve keuken.³²⁸ De autoriteiten hadden echter lucht gekregen van Pinauts brieven en probeerden verdere correspondentie te verhinderen door het beperken van het celbezoek. Zo mocht ze in de cel niet langer beroep doen op haar dienstmeisje, omdat men

³²² VAN KALKEN, (F.). *Madame de Bellem: la "Pompadour des Pays-Bas"*. Brussel, Lebègue, 1923, 92 p.

³²³ POLASKY, (J.). *Revolution in Brussels*. p. 76

³²⁴ POLASKY, (J.). "Women militants in the Brabant and Liègeois revolutions." In: FAURE, (C.), ed. *Political and Historical Encyclopedia of Women*. New York, Routledge, 2003, p. 190

³²⁵ *Idem*

³²⁶ POLASKY, (J.). *Revolution in Brussels*. p. 55

³²⁷ DUCHESNE, (E.). "Noot, Henri-Charles-Nicolas, Vander". kol. 844-845

³²⁸ POLASKY, (J.). "Women militants". p. 190

vermoedde dat zij alle brieven binnen en buiten smokkelde.³²⁹ Trauttmansdorff stelde dat Madame de Bellem zich niet moest verwachten aan een voorkeursbehandeling en droeg de cipiers op haar te behandelen als elke andere gevangene.³³⁰ Het feit dat de gevangene aanvankelijk wel beroep kon doen op een dienstbewijs in elk geval de noodzaak van Trauttmansdorffs ingrijpen. Later werd ook het bezoek van haar dochter Marianne beperkt. De twee mochten elkaar enkel ontmoeten in het bijzijn van de procureur-generaal en dat op beperkte en op voorhand vastgelegde tijdstippen.³³¹ Toch bleven brieven ongezien binnen- en buitenglippen met dank aan een steeds ingewikkelder netwerk van koeriers en tussenpersonen en wellicht ook met hulp van cipiers.³³² Net zoals bij François Mens het geval was, had Pinauts gevangenschap haar populariteit sterk doen toenemen, wat het smokkelen van brieven ongetwijfeld een stuk makkelijker maakte.

Ook Madame de Bellem had te kampen met een falende gezondheid ten gevolge van de erbarmelijke detentieomstandigheden. De middeleeuwse infrastructuur maakte de Hallepoortgevangenis, zeker in de wintermaanden, een uiterst onaangename plek. Zo moest de gevangene op een vochtige stenen bank slapen, wat volgens haar dochter de kans op genezing aanzienlijk deed slinken. Marianne smeekte Trauttmansdorff haar moeder vrij te laten, omdat haar situatie levensbedreigend zou zijn.³³³ Ook dr. Caels bevestigde de ernst van de ziekte en adviseerde voor een overplaatsing naar een betere cel.³³⁴

De documenten van het Officie-Fiscaal in de zaak Pinaut beperken zich tot de detentieproblemen en gaan niet verder in op het eigenlijke proces. Het is echter wel geweten dat het proces in de zomer en de herfst van het proces tegen Pinaut heel wat stof deed opwaaien in Brussel. Uiteindelijk slaagde advocaat J.J.J. Moris, een notoir patriot die ook al een hand had in de vrijlating van François Mens, er in december in Pinaut vrij te krijgen op grond van procedurefouten en haar zwakke gezondheid.³³⁵

In februari 1789 werd ze echter een tweede keer gearresteerd, ditmaal op verdenking van het vervaardigen van een satire, die het zwakke verzet van de Staten aanklaakte. Het duurde tot 20 juni alvorens de Raad besliste dat men over onvoldoende bewijzen beschikte.³³⁶ Al die tijd werd ze vastgehouden in de Lakenpoort, alwaar ze van de minister toestemming kreeg om op geregelde tijdstippen te vertoeven in de gevangenuitdij.³³⁷

³²⁹ RAAand, OFRvB, nr. 1002/2, *Marie-Thérèse Pinaut*, Rekwest aan De Leenheer

³³⁰ *Ibidem*, Brief Trauttmansdorff aan De Leenheer

³³¹ *Ibidem*, Brief van Trauttmansdorff

³³² POLASKY, (J.). "Women militants". p. 190

³³³ RAAand, OFRvB, nr. 1002/2, *Marie-Thérèse Pinaut*, Rekwest Marianne Berthout aan Trauttmansdorff

³³⁴ *Ibidem*, Doktersrapport

³³⁵ POLASKY, (J.). *Revolution in Brussels*. p. 77-78

³³⁶ POLASKY, (J.). "Pinaut". In: GUBIN, (E.) e.a. *Dictionnaire des femmes belges: XIXe et XXe siècles*. Brussel, Racine, 2006 p. 455

³³⁷ *Ibidem*, Brief van Trauttmansdorff

2.4 Charles Robert (1789)

De vervolging van Charles Robert, een 42-jarige Tiense meester-metser, kadert in de nasleep van de jozefijnse machtsgreep van juni 1789. In een kortstondige heropleving van de keizerlijke macht, die gekenmerkt werd door een massa aan arrestaties over de hele provincie, besloot de keizer een versnelling hoger te schakelen in de bestraffing van de troebelen. Zoals ondertussen met alle maatregelen het geval was, bleef dit niet zonder gevolgen. Tienen was de eerste Brabantse stad buiten Brussel waar het oproer van 1789 oversloeg. Eind juni besloten de autoriteiten tot de arrestatie van brouwer Jan Windelinckx, die tijdens de troebelen van 1787 het hoofd van het Tiense vrijwilligerskorps was geweest. De man werd op klaarlichte dag hardhandig en met veel machtsvertoon gearresteerd, wat door de Tienaren niet erg op prijs gesteld werd. In het daaropvolgende oproer werden de huizen van een twintigtal keizersgezinden het mikpunt van de volkswede.³³⁸ Jozef II was furieus over het tactloze optreden van zijn troepen in Tienen en zei dat zij het gelag dienden te betalen, omdat ze de problemen veel te ver hadden laten komen.³³⁹

Charles Robert werd gearresteerd in de nasleep van de rellen en plunderingen. Hij zou zijn binnengedrongen in het huis van de cipier, alwaar hij diens vrouw overmeesterde en haar hardhandig de gevangenissleutels afhandig maakte.³⁴⁰ Zoals gewoonlijk viste het Officie-Fiscaal in het recente verleden van de verdachte om zoveel mogelijk belastend materiaal naar boven te halen. In het geval van Robert hadden getuigen bevestigd dat hij niet enkel lid was geweest van het Tiense vrijwilligerskorps, maar ook rekruten zou hebben geronseld.³⁴¹ Over de afloop van de zaak Robert is niets bekend en hij komt ook niet voor in de vonnisboeken. De zaak diende echter wel als aanknopingspunt voor het proces De Sellier-Drugman, een belangrijke zaak na de Oostenrijkse restauratie.³⁴²

Het is tegen de achtergrond van deze zaak dat er op 27 juli 1789 een opvallend edict tegen plundersaars werd uitgevaardigd. Het is immers de eerste en enige maatregel waaraan de doodstraf verbonden werd.³⁴³ Dat plots zo'n drastisch besluit werd genomen wijst op de ernst van het probleem. Plunderingen kwamen ook in 1787 veelvuldig voor, maar werden vooral gepleegd door armenbenden en ander geboefte die profiteerden van de situatie om met de huisraad rijke inwoners aan de haal te gaan. Tegen deze plunderingen werd toen hard opgetreden door de vrijwilligerskorpsen die de bezittingen van de burgerij beschermden. In 1789 kregen de plunderingen een veel grimmiger karakter en hadden veel meer weg van lynchpartijen en persoonlijke afrekeningen tegenover keizersgezinden.³⁴⁴ De woorden: “...*prévenir ces excès en protegeant par les moyens les plus efficaces, la propriété et la sûreté de nos fidèles sujets*”,³⁴⁵ maken duidelijk

³³⁸ DE CLERCK, (J.C.A.). *Jean-François Vonck (1743-1792)*. Brussel, Hayez, 1992, p. 88

³³⁹ *Verzameling brieven van Keizer Josephus II aan Generaal d'Alton*. p. 47

³⁴⁰ RAAnd, OFRvB, nr. 1002/2, *Charles Robert*, Examen

³⁴¹ *Ibidem*, Feiten en Informatie preparatoire

³⁴² Zie infra

³⁴³ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances. XIII*. p. 318

³⁴⁴ Zie infra

³⁴⁵ VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances. XIII*. p. 318

dat de zwaarte van de straf verband hield met de poging van de regering haar kostbare bondgenoten te beschermen.

2.5 Processen na de Oostenrijkse restauratie (1791-1793)

Zoals gezegd maakte het Generaal Pardon van 25 november 1789 een eind aan de eerste fase van de vervolgingen. De amnestie werd verlengd door de nieuwe keizer Leopold II, maar de vervolgingen liepen door. Officieel kon men niet aangeklaagd worden voor feiten die zich voor de restauratie hadden voorgedaan, maar er werden manieren gevonden om patriotten alsnog te berechten. Dit bewijst de zaak tegen **De Sellier en Drugman (1791-1792)**.

De Sellier kwam al in 1789 in aanraking met het Officie-Fiscaal toen hij in de zaak Robert werd geïdentificeerd als een vooraanstaand ronselaar voor de patriotten. Samen met Pierre Drugman was hij in dienst van het Soeverein Congres van de Verenigde Nederlandse Staten. De hele zaak werd in volle restauratie aangespannen om de overblijfselen van de Verenigde Nederlandse Staten op te sporen en uit te roeien. Bij De Sellier thuis hadden de fiscalen immers de volledige boekhouding van het patriottisch leger aangetroffen. Dit archief was een schat aan informatie voor de regering. Het beschikte hiermee over alle namen van zij die ooit in loondienst van het leger waren geweest en zij die dat nog steeds waren.³⁴⁶ Met deze informatie beschikte men niet enkel over de identiteit van deze personen, maar kon men ook de grote het gevaar inschatten. Er was duidelijk haast gemoeid met de zaak, want kanselier de Crumpipen benadrukte dat het van belang was om zo snel mogelijk over een volledige lijst met alle namen te beschikken.³⁴⁷

De zaak gunt ons ook blik op de wanhopige laatste dagen van de Verenigde Nederlandse Staten. Met de oprukkende Oostenrijkse legers besloot het Congres om hun levensbelangrijke archieven te transporteren naar veiliger oorden. Deze verantwoordelijkheid rustte bij De Sellier en Drugman.³⁴⁸ Het is wellicht in deze beweging dat een deel van het archief bij De Sellier thuis terecht kwam. De Oostenrijkse bekommernis om dit archief hield hier niet mee op. Er waren immers aanwijzingen dat er zich tussen het archief van het Congres een stuk van het archief van de Oostenrijkse regering bevond, iets wat beide beschuldigten ten stelligste ontkenden.³⁴⁹ De regering hamerde er bij het Officie-Fiscaal op dat het land er alle belang bij had de aard van deze archiefstukken en hun locatie zo snel mogelijk te achterhalen.³⁵⁰ Over het verdere verloop van de zaak is niets bekend, maar het illustreert de werkwijze van het Officie-Fiscaal om via alternatieve pistes het Generaal Pardon te omzeilen.

³⁴⁶ RAAand, OFRvB, nr. 1003/1, *De Sellier & Drugman*, Verbaal en Brief van Mercy-Argenteau

³⁴⁷ *Ibidem*, Brief van Crumpipen

³⁴⁸ *Ibidem*, Uittreksel van resolutie van 25 november 1790 van het Soeverein Congres der Belgische Staten

³⁴⁹ *Ibidem*, Verklaring Drugman

³⁵⁰ *Ibidem*, Brief van de landvoogden

Dat de verleende amnestie niet noodzakelijk als absoluut gold, bewijst ook de zaak rond **Nicolas Krysscher (1791-1792)**. De man werd beticht van zeer zware feiten. Op een decembernacht in 1789 verzamelde te Berchem een woedende volksmeute onder leiding van Krysscher rond de woonst van een keizersgezinde man. Hij werd met zijn gezin hardhandig uit het huis verdreven onder het dreigement dat men hen anders zou opsluiten in een brandend huis. De hele inhoud van het huis werd vooraan op een hoop gegooid en voor de ogen van het gezin, met jonge kinderen, in brand gestoken. Er waren eveneens aanwijzingen dat de bende van Krysscher verantwoordelijk zou zijn geweest voor een hele reeks gelijkaardige feiten in de regio.³⁵¹

De gebeurtenissen kaderen in de chaos van de tweede helft van 1789 die gepaard ging met een storm aan plunderingen en lynchpartijen gericht tegen keizersgezinden, zoals bij de zaak Robert. Het is een belangrijk gegeven dat de woedende menigte niet ging lopen met de bezittingen, maar ze in plaats daarvan vernietigde voor de ogen van de ongelukkige eigenaar. Het wijst op de wijziging van gewone plunderingen naar gerichte stigmatiserende wraakacties tegen keizersgezinden.

De feiten waren een duidelijke schending van het plunderingsdict van 27 juli, waardoor Krysscher de doodstraf had moeten krijgen. Toch werd de beschuldigde amnestie verleend op grond van de *'lanckduerige detentie des gevangenen en besondere omstandigheden van saecke'*.³⁵² De strenge standaarden van 27 juli 1789 waren duidelijk afgezwakt met de verzoeningspolitiek van Leopold II.

Ook de vervolging van **De Noter, Somers & Lincé (1792)**, allen betrokken bij het Antwerpse oproer in 1787-1788, tonen de bedenkelijke betekenis van Leopolds amnestie aan en bevestigen opnieuw de werkwijze van het Officie-Fiscaal.³⁵³

Wat ook opvalt bij de vervolgingen na de Oostenrijkse restauratie, is de grotere inmenging van de nieuwe gevormde minister Mercy-Argenteau, kanselier Crumpipen en zelfs de landvoogden, die de fiscalen bestookten met aanwijzingen en instructies.

³⁵¹ RAAnd, OFRvB, nr. 1003/1, *Nicolas Krysscher*, Informatie preparatiore

³⁵² RAAnd, *Algemene Vonnisboeken van de Raad van Brabant*, 1792, fol. 11

³⁵³ RAAnd, OFRvB, nr. 1003/2, *De Noter, Somers & Lincé*

Conclusie

Jozef II zag aan het einde van zijn leven de Brabantse Omwenteling en het daaropvolgende verlies van de Nederlanden als een van zijn vele persoonlijke nederlagen. Voor de zoveelste maal werd hij verkeerd begrepen en werden zijn goede bedoelingen aanzien als despotische wandaden. De geschiedenis gaf de keizer echter gelijk. Terugkijkend is men het er nu over eens dat de Oostenrijkse keizer een bijzonder visionair politicus was. Met de Franse Revolutie haalde Jozef immers postuum zijn gram. Na de verovering door de revolutionaire troepen in 1794, werd door de Fransen het jozefijnse juridische systeem klakkeloos overgenomen en opgelegd aan het *pays conquis*. De modernisering van de juridische organisatie en de humanisering van het strafrecht zijn verwezenlijkingen die tot op de dag van vandaag in heel Europa merkbaar zijn. Sterker nog, het zijn verwezenlijkingen die aan de basis liggen van het hedendaagse Europa. Kijken we naar de juridische organisatie die we vandaag in België kennen, dan zien we dat die in wezen amper gewijzigd is sinds de plannen die in 1787 op tafel lagen.

De mislukking van het jozefisme werd in de literatuur te vaak verweten aan de persoonlijke gebreken van de keizer, zoals zijn onstuimigheid, ongeduld, bemoeizucht en betweterigheid. Hoewel deze ongetwijfeld tot zijn karaktertrekken behoorden, zoals in de Zuidelijke-Nederlanden zeker en vast tot uiting kwam, is er veel meer aan de hand. Men mag nooit uit het oog verliezen dat de Habsburgse monarchie zich doorheen de hele 18^e eeuw in een diepe crisis bevond. Door de amechtige houding van zijn voorgangers tegenover de problemen, diende Jozef te regeren met het mes op de keel. Van buitenaf had Jozef af te rekenen met de Turkse, Franse, Pruisische, Staatse en Britse wedijver. Daarnaast werd de interne cohesie op de proef gesteld door de grote diversiteit aan volkeren, talen, culturen en gewoonten, wat een ideale voedingsbodem voor het particularisme vormde. Hoewel Jozef II zich weerde als een duivel in een wijwatervat, zou hij er nooit in slagen het tijd te keren. De hopeloos verouderde Habsburgse monarchie slaagde er bijgevolg niet in een antwoord te bieden op de uitdagingen van de late 18^e eeuw, wat met de Brabantse Omwenteling op pijnlijke wijze duidelijk werd. Men mag de gebeurtenissen in de Oostenrijkse Nederlanden dus nooit los zien van dit grotere verhaal.

De aanpak van de troebelen weerspiegelde deze crisis op vrijwel alle vlakken. Het Pruisische staatsveiligheidsmodel, dat Jozef zo graag had willen realiseren in zijn landen, had in de Zuidelijke Nederlanden nauwelijks voet aan de grond gekregen. Het systeem van intendanten met verregaande politionele bevoegdheden, *kreitsen* en efficiënt werkende rechtbanken, had, indien ze beschikte over genoeg draagvlak en middelen, wellicht wonderen kunnen verrichten voor de keizerlijke macht in de Zuidelijke Nederlanden. Helaas kon dit systeem er, door de hevige tegenstand en financiële besparingen, maar enkele weken functioneren. Hoewel het op papier een goed plan leek, was tijdens de enkele weken dat het nieuwe systeem in voege was, duidelijk geworden dat het in werkelijk niet naar behoren kon functioneren door de zuinigheid van de keizer inzake overheidsuitgaven. Na de afschaffing van het nieuwe systeem, bleef de regering achter met de oude middelen ter handhaving van de orde. De belabberde staat van het leger (ook een gevolg van de Habsburgse crisis) maakte deze toestand nog erger. Vooral de Raad van Brabant lachte in het vuistje. De keizer, die het

rechtscollege had willen afschaffen, was nu genoodzaakt te steunen op een van zijn grootste vijanden.

In dit hele verhaal speelde de Raad van Brabant een bijzondere rol. De voortdurende ongehoorzaamheid en tegenwerking van de keizerlijke edicten vormden een bizarre combinatie met de vervolging van de opstandelingen. Het paradoxale samenwerkingsverband tussen de Raad van Brabant en de regering rustte dan ook enkel op absolute noodzaak. Doorheen de 18^e eeuw was samen met de groei van de vorstelijke macht het Officie-Fiscaal uitgebreid in omvang en bevoegdheden, maar de vastgeroeste organisatie en de uiterst inefficiënte werking maakten de Raad allerminst geschikt voor een doelgerichte aanpak van de troebelen. Jozef ondernam, met de uitbreiding van de Raad met 7 keizersgezinde raadsheren, nochtans een poging om de Raad van binnenuit aan te passen aan de noden van het moment. De maatregel vergrootte enkel maar de tweespalt binnen de Raad van Brabant.

Het vervolgingsbeleid, dat aan de basis van de Oostenrijkse reactie op de troebelen lag, getuigde van hetzelfde gebrek aan doelmatigheid. Het opdrijven van de censuur en de focus op persmisdrijven was een logische keuze. De kracht van de oppositie lag immers grotendeels vervat in de drukpers. Het waren echter de maatregelen zelf die niet voldeden. Zo werd aanvankelijk geen aangepaste wetgeving uitgeven en toen dat wel gebeurde was het kwaad al geschied en was het Officie-Fiscaal nooit bij machte om de nieuwe wetten naar behoren te kunnen handhaven. De hele aanpak van de drukpersproblematiek laat een stramme indruk na. De regering holde voortdurende achter de feiten aan. Het is vanzelfsprekend dat het verbieden van specifieke drukwerken geen effectieve maatregel is, zeker in een revolutionair klimaat. Het regime slaagde er niet in een vuist te maken tegen de oppositiepropaganda en was in de eerste plaats al niet in staat geweest om via een open communicatie naar het volk toe de oppositie van antwoord te dienen. Het was slechts een kwestie van tijd vooraleer de aanpak van het oproer zou verwateren in een wanhopige opeenvolging van ondoordachte maatregelen, toegevingen en tenslotte de totale capitulatie met het Generaal Pardon van 25 november 1789. De keizer bleef met lege handen achter. Het lijkt wel de rode draad doorheen Jozefs laatste jaren te zijn dat er steeds één stap vooruit en vervolgens twee stappen achteruit werden gezet.

De vervolgingen van het Officie-Fiscaal van de Raad van Brabant geven ons enkele inzichten die het falende vervolgingsbeleid en de penibele situatie van de regering bevestigen. Eerst en vooral slaagde men er nooit in de kopstukken van de oppositie te vatten. Het Officie-Fiscaal moest het steeds stellen met kleinere vissen omdat de grote steeds uit de handen van de autoriteiten wisten te blijven. De personen die wel gearresteerd werden en moesten verschijnen voor de fiscalen vormden een bonte verzameling. Haast té bont. Bij de analyse van de processtukken rijst steeds weer de vraag waarom net deze persoon vervolgd werd. Men kan zich niet van de indruk ontdoen dat vaak personen willekeurig werden gearresteerd en dat hierbij de arrestatie belangrijker werd geacht dan het daaropvolgende proces. Het valt bovendien op dat de meeste processen helemaal nergens heen leidden.³⁵⁴ Het is bijgevolg niet zo gek te stellen dat de vervolgingen en arrestaties in eerste plaats uitgevoerd werden om de indruk te wekken dat het centrale gezag onaangetast bleef.

³⁵⁴ Dit is geen zekerheid, gezien de twijfelachtige betrouwbaarheid van de Brabantse vonnisboeken en de onzekerheid omtrent voltalligheid van het archief.

Aanvankelijk slaagde het Officie-Fiscaal er naar behoren in de vervolgingen te organiseren. De eerste zaken waren echter allemaal eenvoudig van opzet en afloop. Het betroffen hier duidelijke overtredingen op de censuur met personen die schuldig bevonden werden voor het bezit of de verdeling van verboden geschriften, met de veroordeling tot het betalen van een vaste boete. Het is ook de enige fase waarin het Officie-Fiscaal de vervolgingsstrategie strikt volgde of kon volgen. Wanneer in een latere fase de zaken echter complexer worden, verzinkt de procedure in een moeras aan complicerende en tijdrovende geplogenheden, die de inefficiënte werking van de Raad van Brabant typeerden. De processen werden lang uitgesponnen en al die tijd bracht de beschuldigde door in detentie, wat de kans op het verkrijgen van gratie aanzienlijk deed toenemen en alle inspanningen van het Officie-Fiscaal teniet deed. De zaak Mens was hiervan de perfecte illustratie. Twee jaar lang werd veel tijd, geld en energie gestoken in een zaak die op voorhand al verloren was.

De processen van na de Oostenrijkse restauratie leren ons dat de amnestie en de verzoeningspolitiek van Leopold II toch met een grote korrel zout genomen moet worden. Het herstel van het centraal gezag zorgde ervoor dat het Officie-Fiscaal van bovenaf een stuk strakker werd geleid.

Het mag duidelijk zijn dat het falende vervolgingsbeleid, gecombineerd met de oude handhavingsstructuren een gedegen aanpak het van oproer onmogelijk maakte, waardoor het regime steeds sneller haar grip verloor op de Zuid-Nederlandse provincies. Deze situatie werd in de hand gewerkt door enkele factoren die hier zeker nog dienen vermeld te worden. Ten eerste zorgde de gelijktijdige oorlog met de Turken ervoor dat Wenen haar aandacht en troepen afleidde van de Zuidelijke Nederlanden in een periode wanneer de nood aan kordaat militair optreden net zo hoog was. Ten tweede eiste Jozef II te allen tijde op de hoogte te worden gehouden van de ontwikkelingen in de Zuidelijke Nederlanden en wilde over alles nog steeds het laatste woord hebben, in plaats van volmachten te verlenen aan personen die dichter op de feiten zaten. Zo kreeg minister Trauttmansdorff pas in de laatste weken van het Oostenrijks bewind een volmacht om alleen te regeren, wat natuurlijk veel te laat was. Bovendien bevond de keizer zich in deze periode vaak ver weg (door de strijd tegen de Turken) waardoor correspondentie vaak met twee weken vertraging aankwam. Dit zorgde ervoor dat er nooit kort op de bal gespeeld kon worden. In zijn laatste levensjaar was de keizer voornamelijk aan zijn ziekbed gekluisterd, waardoor geen kans meer was op doortastend leiderschap. Tenslotte resulteerden de asymmetrische informatiestromen tussen Brussel en Wenen in een onsamenhangende besluitvoering. In Brussel werd slecht nieuws verzwegen en goed nieuws uitvergroot, waardoor in Wenen nooit de gepaste maatregelen genomen werden.

Bibliografie

Onuitgegeven bronnen:

- GALESLOOT, (L.). *Index des inventaires de l'Office Fiscal du Conseil de Brabant*.
- Commission interuniversitaire du microfilm. *Liasses des Fonds PA, PB (fasc. 1 et 32), DDB (fasc. 9 et 54) et PC - Papiers d'état et correspondance diplomatique de la fin du XV e siècle au XVIII e siècle, conservées à Vienne à l'Oesterreichisches Staatsarchiv*.
- *Recueil de lettres originales au Général d'Alton, commandant les troupes aux Pays-Bas, depuis décembre 1787 jusqu'en novembre 1789*. 1790, 197 p.
- *Verzameling der oorspronkelijke brieven van Keizer Josephus den II aan den Generaal d'Alton*. 1790, 90 p.

Secundaire literatuur :

Artikels :

- CRAEYBECKX, (J.). "De Brabantse Omwenteling: een conservatieve opstand in een achterlijk land?". In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1967, pp. 303-330
- DHONDT, (L.). "Staatsveiligheidsmodel en bureaucratisering onder Maria Theresia en Jozef II (1740-1790)". In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1977, pp. 423-438
- DHONDT, (L.). "Van Ancien Régime naar moderne bureaucratie. De hervorming van het vorstelijk bestuursapparaat in 1787." In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1977, pp. 438-456
- MONBALLYU, (J.). "De Raad van Vlaanderen en de hervorming van het strafrecht (1756-1787)". In: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1996, pp. 47-77
- VERCRUYSSSE, (J.). "Van der Noot, Holbach et le Manifeste du peuple brabançon". In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1968, pp. 1222-1227

Monografieën:

- BEALES, (D.). *Enlightenment and reform in eighteenth-century Europe*. Londen, Tauris, 2005, 326 p.

- BEALES, (D.). *Joseph II. Vol. I. In the Shadow of Maria-Theresia (1741-1780)*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 568 p.
- BEALES, (D.). *Joseph II: Vol. 2: Against the World 1780-1790*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 754 p.
- BECCARIA, (C.). *Over misdaden en straffen. Ingeleid, van aantekeningen voorzien en vertaald door Dr. J.M. Michiels*. Antwerpen, Kluwer, 1982, 218 p.
- BRUNEEL, (C.). “De bevolkingsgroei”. In: HASQUIN, (H.), ed. *Oostenrijks België. 1713-1794: De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*. Brussel, Gemeentekrediet, 1987, pp. 163-200
- CARTUYVELS, (Y.). *D'où vient le code pénal?: une approche généalogique des premiers codes pénaux absolutistes au XVIIIe siècle*. Brussel, De Boeck, 1996, 404 p.
- CUVELIER, (J.). “Rapédus de Berg, Ferdinand”. In: *Biographie Nationale. Tome XVIII*. Brussel, Académie Royale, 1905, kol. 711-728
- CUYLEN, (A.F.). *Collection des lettres & rapports du chef-espion de la ville d'Anvers le ci-devant marcgrave Alexandre François Cuylen écrites à l'ex-ministre comte de Trauttmansdorff. Par pièces détachées*. S.l., 1790, s.p.
- DAVIS, (W.W.). *Joseph II: an imperial reformer for the Austrian Netherlands*. Den Haag, Nijhof, 1974, 338 p.
- DE CLERCK, (J.C.A.). *Jean-François Vonck (1743-1792)*. Brussel, Hayez, 1992, 294 p.
- DE LIGNE (C.J.). *Lettres et pensées du maréchal Prince de Ligne, Vol. II*. Londen, Dulau, 1809, 266 p.
- DE NENY, (P.F.). *Mémoires historiques et politiques sur les Pays-Bas Autrichiens*. Parijs, Moutard, 1784, 439 p.
- DE SCHRYVER, (R.). “De Oostenrijkse aanspraken op de Spaans-Habsburgse erfenis. De Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse Successieoorlog. 1700-1716.” In: HASQUIN, (H.), ed. *Oostenrijks België. 1713-1794: De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*. Brussel, Gemeentekrediet, 1987, pp. 11-36
- DHONDT, (L.). “Politiek en institutioneel onvermogen 1780-1794 in de Zuidelijk Nederlanden”. In: BALTHAZAR, (H.), BLOK, (D.P.), PREVENIER, (W.), e.a., eds. *De Algemene Geschiedenis der Nederlanden, vol. 9*. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980, pp. 139-160
- DHONDT, (L.). *Verlichte monarchie, Ancien Régime en revolutie : een institutionele en historische procesanalyse van politiek, instellingen en ideologie in de Habsburgse, de Nederlandse en de Vlaamse politieke ruimte (1700/1775-1790). Deel V*. Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2002, p. 258
- DILLEN, (C.). “Een ingebeeld landbouwrevolutie?”. In: HASQUIN, (H.), ed. *Oostenrijks België. 1713-1794: De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*. Brussel, Gemeentekrediet, 1987, p. 95-120
- DUCHESNE, (E.). “Noot, Henri-Charles-Nicolas, Vander”. In: *Biographie Nationale. Tome XV*. Brussel, Académie Royale, 1899, kol. 835-865
- DUPONT-BOUCHAT, (M.S.). “La réforme du droit pénal dans les Pays-Bas autrichiens à la fin de l'Ancien Régime”. In: MACOURS, (G.), ed. *Cornua legum*. Antwerpen, Kluwer, 1987, pp. 71-97
- GAILLARD, (A.). *Le conseil de Brabant : histoire, organisation, procédure. Vol. I*. Brussel, Lebègue, 1902, 492 p.
- GERARD, (P.A.). *Ferdinand Rapédus de Berg. Mémoires et documents pour servir à l'histoire de la révolution Brabançonne. Vol. I*. Brussel, Demanet, 1845, 394 p.

- GERARD, (P.A.). *Ferdinand Rapédius de Berg. Mémoires et documents pour servir à l'histoire de la révolution Brabançonne. Vol. II.* Brussel, Demanet, 1845, 487 p.
- GOETHALS, (M.). "Révolution Brabançonne". In: *Trésor Nationale. Recueil historique, littéraire, scientifique, artistique, commercial et industriel. Tome Troisième.* Brussel, Wouters, 1843, pp. 46-64
- HASQUIN, (H.). "De periode van de saneringen. 1715-1740." In: HASQUIN, (H.), ed. *Oostenrijks België. 1713-1794: De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers.* Brussel, Gemeentekrediet, 1987, pp. 71-94
- HEIRWEGH, (J.J.). "Het einde van het Ancien Régime en de revoluties." In: HASQUIN, (H.), ed. *Oostenrijks België. 1713-1794: De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers.* Brussel, Gemeentekrediet, 1987, pp. 467-504
- LENDERS, (P.). "De Zuidelijke Nederlanden onder Maria-Theresia (1740-1780)." In: BALTHAZAR, (H.), BLOK, (D.P.), PREVENIER, (W.), e.a. (eds.). *De Algemene Geschiedenis der Nederlanden, vol. 9.* Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980, pp. 92-12
- LENDERS, (P.). "Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt." In: HASQUIN, (H.), ed. *Oostenrijks België. 1713-1794: De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers.* Brussel, Gemeentekrediet, 1987, p.
- NAUWELAERS, (J.). *Histoire des avocats au souverain Conseil de Brabant. Vol. I.* Brussel, Bruylant, 1947, 633 p.
- NAUWELAERS, (J.). *Histoire des avocats au souverain Conseil de Brabant. Vol. II.* Brussel, Bruylant, 1947, 416 p.
- NEFORS, (P.) en VAN DEN AUWELE, (D.). "Goswin de Fierlant (1735-1804)". In: FIJNAUT, (C.) (ed.). *Gestalten uit het verleden: 32 voorgangers in de strafrechtswetenschap, de strafrechtspiegeling en de criminologie.* Brussel, Kluwer, 1993, pp. 11-22
- PIRENNE, (H.). *Geschiedenis van België. Deel 5.* Gent, Samenwerkende Volksdrukkerij, 1929, 579 p.
- POLASKY, (J.). *Revolution in Brussels, 1787-1793.* Brussel, Académie royale de Belgique, 1987, 316 p.
- POLASKY, (J.). "Women militants in the Brabant and Liègeois revolutions." In: FAURE, (C.), ed. *Political and Historical Encyclopedia of Women.* New York, Routledge, 2003, pp. 186-194
- POLASKY, (J.). "Pinaut". In: GUBIN, (E.) e.a. *Dictionnaire des femmes belges: XIXe et XXe siècles.* Brussel, Racine, 2006, pp. 453-456
- PUT, (E.). "Opinies: Beraadslaging en archiefvorming bij de Raad van Brabant (16e -18e eeuw)", In: PERSOONS, (E.), STEVENS, (F.) en VAN RHEE, (R.). *Voortschrijdend procesrecht : een historische verkenning.* Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2001, 299 p.
- PUT, (E.). "Institutioneel onderzoek in het archief van de Raad van Brabant: beloften en impasses." In: VAN UYTVEN, (R.) e.a. *Het gebruik van Brabantse archieven voor de instellingsgeschiedenis.* Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2001, 134 p.
- PUT, (E.). *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel I: archief van de griffies.* Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1995, 233 p.
- PUT, (E.). *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel II: archief van de secretariaten.* Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1999, 360 p.
- QUINTENS, (T.). *De humanisering van het strafrecht op het einde van de achttiende eeuw. Een toetsing aan de rechtspraktijk in Gent.* Gent, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2011, 114 p.

- SPERBER, (J.). *Revolutionary Europe 1780-1850*. Harlow, Pearson Education, 2000, 472 p.
- STEVENS, (F.). “Jean Vilain XIII (1712-1777)”. In: FIJNAUT, (C.) (ed.). *Gestalten uit het verleden: 32 voorgangers in de strafrechtswetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie*. Brussel, Kluwer, 1993, pp. 1-10
- TASSIER, (S.). *Les Democrates belges de 1789*. Brussel, Hayez, 1989, 299 p.
- VANDEN BERGHE, (Y.). “Verlooy, Jan Baptist Chrysostomus.” In: *Nationaal Biografisch Woordenboek*. Deel V. Brussel, Koninklijke Academiën van België, 1972, kol. 936-951
- VAN DEN BOSSCHE, (G.). *Enlightened Innovation and the Ancient Constitution: The intellectual justifications of Revolution in Brabant (1787-1790)*. Brussel, VWK, 2001, 276 p.
- VAN DEN BROECK, (J.). *J.B.C. Verlooy: vooruitstrevend jurist en politicus uit de 18e eeuw. 1746/1797*. Antwerpen, Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1980, 370 p.
- VAN DEN BROECK, (J.). *De rechtsleer in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 18de eeuw*. Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 2001, 257 p.
- VANHEMELRYCK, (F.). “De Brabantse Revolutie: het verhaal van een mislukking.” In: VANHEMELRYCK, (F.), ed. *Revolutie in Brabant 1787-1793*. Brussel, UFSAL, 1990, pp. 9-82
- VAN HILLE, (P.). *De gerechtelijke hervormingen van keizer Jozef II*. Tielt, Veys, 1973, 244 p.
- VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens. Troisième Série: 1700-1794. Tome XIII: 1787-1790*. Brussel, Goemaere, 1914
- VERHAEGEN, (P.), e.a. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens. Troisième Série: 1700-1794. Tome XV: 1791-1794*. Brussel, Goemaere, 1914
- VERMEIR, (R.), ed. *Een inleiding tot de geschiedenis van de Vroegmoderne Tijd*. Wommelgem, Van In, 2008, 317 p.

